

28/2 2008

PAPYRUS

ÆGYPTOLOGISK TIDSSKRIFT

Indhold

PAPYRUS 28. årgang nr. 2 2008

**4 Libyerne i oldtidens Ægypten.
Fra undertrykte naboer
til faraoner**

Kim Ryholt

14 Smenkhkara Resartus

J.R. Harris

24 Taposiris Magna

Lise Manniche

**34 Kongeideologi i det
ptolemæiske Ægypten.
Faraø eller basileus?**

Jan Brix

41 Ægypten i Indien

Tine Bagh

44 Siden sidst

Annette Lerstrup

49 Frøen

Ingeborg Thaanum Carlsen

50 Boganmeldelser

Lise Manniche

51 DÆS jubilæum

Lise Manniche

Hoved af libysk fjende under Ramesses II's
fødder i Abu Simbel. Foto LM.

OM FORFATTERNE

Tine Bagh er cand. phil i ægyptologi

Jan Brix er cand.mag. i historie

J.R. Harris er professor emeritus
fra Københavns Universitet

Annette Lerstrup er freelance
ægyptolog

Lise Manniche er mag. art og PhD i
ægyptologi

Kim Ryholt er lektor ved Carsten
Niebuhr Institutet

Ingeborg Thaanum Carlsen er digter
og cand. mag. i dansk og filosofi

ENGLISH ABSTRACTS

The Libyans in ancient Egypt: from submissive neighbours to pharaohs

Kim Ryholt

The case of the Libyans in Egypt is an interesting one. From being a traditional enemy and prisoners of war, and repeatedly represented as such on the Egyptian monuments, in the 22nd dynasty they had moved up the ladder to become pharaohs. While Libya is justly famous for its Roman remains, the earlier archaeological past of the country is yet to be investigated. The author traces the historical development of Libyan tribal society and its implications for Egypt.

Smenkhkara Resartus

J.R. Harris

Thirty-five years ago the author proposed that 'Smenkhkara' was none other than Nefernefruten-Nefertiti. Much has been written since, and a reappraisal is now appropriate. The present article provides a reinstatement of Smenkhkara based on a careful study of the occurrences of relevant names and epithets, leading to the conclusion that Smenkhkara, however shadowy, did exist; he was, if briefly, co-regent to Akhenaten; and he was not, after all, Nefernefruten.

Taposiris Magna

Lise Manniche

Situated some 45 km west of Alexandria, Taposiris is not a well known site in spite of some impressive Ptolemaic and Roman remains. Recent excavations (Italian, Hungarian, French, Egyptian) have brought it to our attention. Pending further news on the search for the tomb of Cleopatra it is of interest to view previous interpretations of the site as a whole. Attempts have been made to relate the existing tower and temple to the Palestrina mosaic, whereas, on the other hand, the temple depicted in the mosaic has also been claimed to have drawn its inspiration from the mortuary temple at Medinet Habu.

Royal ideology in Ptolemaic Egypt: pharaoh or basileus?

Jan Brix

The question of the nature of Ptolemaic rule in Egypt is an intriguing one: Are we dealing with a truly Egyptian king (pharaoh)? a Greek basileus? or two separate, yet co-existing ideologies? The monuments are predominantly pharaonic, but it is important also to consider less official documentation such as priestly decrees and letters from foreign rulers and members of the public. This reflects a rather complex situation which leads the author to conclude that Ptolemaic Egypt is an excellent example of a multi-cultural society.

Egypt in India

Tine Bagh

Egyptian collections in India date back to colonial rule. Delhi, Jaipur and Baroda are among the cities where Egyptian objects are displayed. Tine Bagh has had a chance to visit mummies and other objects far from home.

PAPYRUS udgives af
Dansk Ægyptologisk Selskab
c/o Carsten Niebuhr Institut
Københavns Universitet
Amager
Snorresgade 17-19
2300 København S

Hjemmeside
www.daes.dk

DÆS e-mail
mail@daes.dk

Papyrus e-mail
lise@mannique.org

Bestyrelse
Torben Holm-Rasmussen
(formand)
Elin Rand Nielsen (næstformand)
Pia Adamsen (sekretær)
Tine Bagh
Diana Barfod (kasserer)
Paul John Frandsen
Lise Manniche
(Papyrus-repræsentant)

PAPYRUSredaktion
Lise Manniche (ansv.)
Bo Dahl Hermansen
Annette Lerstrup
Elin Rand Nielsen
Anne Zeeberg

Grafisk medarbejder
Merete Allen Jensen

Tryk
P.E. Offset, Varde
Papyrus udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskrift-
støtteudvalg.
Eftertryk kun tilladt med
skriftlig tilladelse fra redaktion
og forfattere.
Indlæg modtages gerne. Bort-
set fra det redaktionelle stof
dækker bladet indhold ikke
nødvendigtvis redaktionens
holdninger, da Papyrus også er
åben for debat.

ISSN 0903-4714

Omslagsbillede
Det ptolemæiske tempel og
tårn i Taposiris Magna vest
for Alexandria. Foto Kurt
Hellemose.

Redaktionelt

Amarna-tiden er en periode, der fanger hos de fleste. Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamon – vi kender dem alle. I de sidste mange årtier har der været en del debat omkring Nefertiti og hendes rolle i Akhenatens univers. Der har ikke været tvivl om, at hun nåede til tops ved kongens side, for det er vel dokumenteret på billedsiden. At hun var identisk med den gådefulde Smenkhkara blev først foreslået af J.R. Harris i 1973, men ikke alle lod sig overbevise. Harris har i de senere år taget sagen op til fornyet overvejelse, og det er gennem vores blad, at kolleger og andre interesserede i ind- og udland nu bliver delagtiggjort i hans seneste konklusioner. Alle de relevante tekster, som mestendels består af forskellige kartoucher og epiteter, bliver lagt frem og diskuteret og ikke mindst sorteret – for det viser sig, at de rent faktisk kan deles i to grupper. Harris' minutøse studier viser, at de angår to forskellige individer og ikke blot et enkelt. Smenkhkara er dermed tilbage i kongerækken, i det mindste som medregent.

Kim Ryholt har undersøgt, hvordan libyerne, der i de ægyptiske kilder først optræder som traditionelle fjender og krigsfanger, ender med at kunne sidde på Ægyptens trone. Det er først i Romertiden, at vi ser store byggerier i selve Libyen – landets tidligere arkæologiske fortid er endnu udokumenteret, og vi kender faktisk kun libyerne gennem ægyptiske tekster og sejrrelieffer. Fra 22. dynasti manifesterer de sig på totalt ægyptisk vis i deres egne tempelbyggerier og især i deres grave i Tanis, der blev fundet med en stor del af gravudstyret intakt.

I Ptolemæertiden, hvor Ægypten var under græske herskere, var betingelserne anderledes, for grækerne kom til Ægypten som sejrherre. Men de tilpassede sig også ægyptisk skik og brug ved at antage ægyptiske kongenavne og -titler og ved at bygge templer til de ægyptiske guder. Deres eget sprog kom dog til at spille en afgørende rolle i administrationen af landet. Jan Brix har undersøgt, om de ptolemæiske herskere så sig selv som "farao" eller "basileus" (konge på græsk), eller måske som begge dele alt efter omstændighederne.

I oktober besøgte redaktøren sammen med medlemmer af DÆS Taposiris vest for Alexandria, en lokalitet, der i månederne inden var nået til dagspressen, da der var rygter om, at arkæologer var på sporet af Cleopatras og Markus Antonius' grave. Vi skulle nu bare kaste et blik på ruinerne på stedet, et tårn og et tempel, som i sig selv så ud til at være et besøg værd, og alene på grund af vores meget tidlige ankomst lykkedes det uden forhindringer. Ruinerne har været forsøgt relateret til to bygninger afbildet på et antikt gulv i byen Palestrina nær Rom. Alt imens vi venter på nyheder om de i november genoptagne udgravninger, kan DÆS' medlemmer nu gøre sig bekendt med baggrunden.

Ægyptologer holder aldrig fri. Tine Bagh var på ferie i Indien, men hun stilede straks mod de museer, der skulle have ægyptiske oldsager. Genstandene er måske ikke spektakulære, men det er nogle af museumsbygningerne, og det er endvidere interessant at få at vide, hvordan det gamle Ægypten er endt med at blive repræsenteret i den del af verden.

Den 22. november afholdt DÆS sit 30-års jubilæum, der blev fejret med en festforelæsnings og efterfølgende banket (se billederne inde i bladet). Formanden løb det traditionelle *heb-sed*-løb og blev dermed klar til endnu 30 år på tronen. Eller han kan gøre som sine forgængere: gentage festen efter 3-4 år. Det ser vi gerne!

LM

Libyerne i oldtidens Ægypten

Fra undertrykte naboer til faraoner

Kim Ryholt

I de første to årtusinder af deres historie så oldtidens ægyptere sig omgivet af tre slags folk: asiater mod nord-øst, nubiere mod syd, og libyere mod vest **[fig. 1]**. Blandt disse folk spillede libyerne en markant mindre rolle end asiaterne og nubierne. Disse beduiner havde ikke meget at byde på handelsmæssigt og var ikke nogen større trussel mod ægypterne og deres interesser. Lejlighedsvis sendtes der militære ekspeditioner mod libyerne, dels for at holde dem på afstand, dels som generelle magtdemonstrationer, og ikke mindst for at få adgang til de få væsentlige ressourcer denne del af verden havde at byde på, nemlig beduinernes flokke af kvæg, æsler, geder og får. Den sidste omstændighed bidrog også

til effektivt at undertrykke de libyere, der kom for nær Ægypten; når disse stammer mistede alle deres husdyr, havde de naturligvis svært ved at overleve. Ironisk nok skulle ægypternes traditionelt set svageste nabo blive en af hovedårsagerne til imperiets fald, og igennem århundreder skulle libyere regere hele eller dele af Ægypten.

Den libyske trussel

Det var – bemærkelsesværdigt nok – i begyndelsen af Ramessidetiden (1305-1070 f.Kr), midt i Ægyptens stormagtsdage, at libyerne pludselig begyndte at udgøre en trussel mod ægypterne. Vores første kilde til denne udvikling er en serie sejrberetninger om Sethos Is vigtigste slag fra den nordlige yderside af den enorme søjlehal, kongen lod opføre i Amon-

Fig. 1 Typisk afbildning af libyere med spidst skæg og lang sideløk. Fra Horemhebs grav i Sakkara. Foto LM.

templet i Karnak. Disse beskriver felttog op i Levanten mod en række specifikke byer, mod beduiner og mod hittitterne, samt et felttog mod libyerne i vest [fig. 2-3]. Der er desværre ingen detaljer om baggrunden for sidstnævnte felttog, om end det berettes, at kongen tog et antal libyske fyrster til fange. Afbildningerne viser, som vanligt, den ægyptiske konge i fuld kontrol over situationen. I en scene træder han således en falden libyer i ansigtet, mens han er ved at gennembore en anden med et spyd.

Helt så enkel kan situationen dog ikke have været, for det bliver efterfølgende besluttet at bruge store ressourcer på at opføre en række forter vest for det ægyptiske Delta. Dette tyder på, at større problemer blev imødeset. Kun to af disse forter er blevet lokaliseret og arkæologisk udgravet.¹ Det bedst bevarede ligger i Zawyet Umm el-Rakham, næsten 350 km vest for Alexandria og blev bygget tidligt i Ramesses II's regeringstid [fig. 4]. Det er kvadratisk med 140 meter lange sider og et indre areal på næsten 20.000 m². Murene er fem meter tykke, og fortet har én indgang, der er beskyttet af et tårn på hver side af porten. I det indre af fortet er der bl.a. udgravet to mindre templer, en række aflange lagerrum, en brønd og ovne til produktion af mad. Herudover vil fortet have omfattet en administrativ bygning med kornkamre, samt barakker til soldaterne. Udgraveren foreslår, at der har været udstationeret to garnisoner i fortet, dvs 500 mand.

Det ene af de templer var tilegnet det memfittiske gudepar Ptah og Sakhmet. Det indeholdt flere monumenter for fortets kommandant, Nebra, bl.a. en særdeles flot udført statue. Nebra synes at have været i gang med et godt karriereløb. Han er afbildet og nævnt adskillige steder i fortet, bl.a. i forbindelse med Ramesses II's navn, og han var formentlig ansvarlig for dets opførelse. Senere blev hans navn imidlertid fjernet overalt, og omstændighederne tyder på, at han faldt i unåde. Dette hænger muligvis sammen med, at fortet hurtigt blev opgivet igen og forladt. Der er ingen arkæologiske spor af

Fig. 2 En libysk høvding spiddes af den ægyptiske konge. Sethos I afbildede situationen på den nordlige ydervæg af hypostylhallen i Karnak, hvor han følges af prins Ramesses (senere Ramesses II). Fra Prisse d'Avennes, *Atlas of Egyptian Art*, opr. udgivet 1868-78, 2000, s.103.

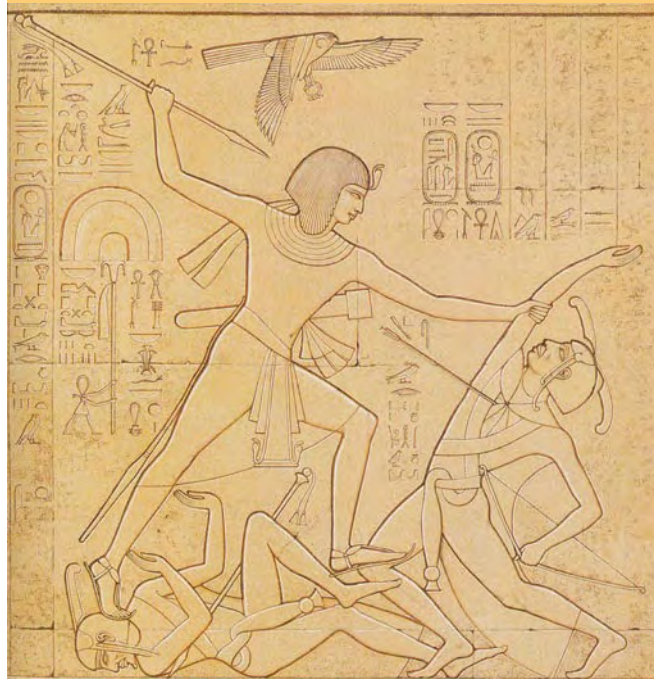

Fig. 3 Ramesses II kopierede senere motivet på væggen af sit tempel i Abu Simbel. Foto LM.

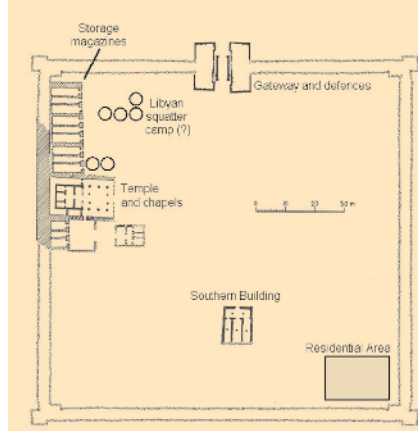

Fig. 4 Grundplan over fortet i Zawyet Umm el-Rakham, 1200-tallet f.Kr. Fra publikationen.

Fig. 5 Sultende beduiner. Relief fra kong Unas' gravanlæg nu i Imhotep-museet i Sakkara, 2300-tallet f.Kr. Foto Kurt Hellemose.

længere benyttelse, og ingen senere konger eller kommandanter er nævnt. Samtidig viser det historiske forløb, at disse forter ikke var nok til at holde de enorme mængder libyere på afstand, og i det øjeblik, libyerne dominerede området omkring forterne, har det været umuligt at opretholde deres eksistens, eftersom de har været helt afhængige af regelmæssige kornforsyninger. Det er derfor en mulighed, at kongen har givet Nebra og andre kommandanter skylden for, at disse forter fejlede i deres mission, og at det ægyptiske Delta blev rendt over ende.

Langt længere sydpå synes der at have været noget mere kontrol over situationen. Sent i sin regeringstid sendte Ramesses II med held sin vicekonge i Nubien mod nogle libyske stammer med det formål at skaffe slaver til opførelsen af templet i Wadi es-Sebua.

Invasionerne

At det går helt galt i den nordlige del af landet viser beretninger, der stammer fra Merneptah, Ramesses II's søn og efterfølger.² Disse fortæller bl.a., at kongen i sit fjerde regeringsår kæmpede mod *Libu*-stammen. Efter dette slag lader Merneptah tilfangede libyere blive sat på stæge, dvs blive gennemspiddet på pæle, på sydsiden af Memfis. Her hænger de lemlæstede lig og rådner i solen som et vidnesbyrd om kongens magt og succes og til skræk og advarsel om, hvad der sker når han angribes.

Allerede året efter slås Merneptah igen med *Libu*-stammen, der denne gang har indgået en alliance med den store *Meshwesh*-stamme og *Qeheq*-stammen samt en række stammer fra det såkaldte havfolk. (Havfolket er en samlet ægyptisk betegnelse for de mange folkeslag, der tog del i en omfattende folkevandring langs Middelhavets kyst i det 13. årh.

Fig. 6 Tilfangede libyske fjender. Ramesse III's dødetempel i Medinet Habu. Foto LM.

f.Kr. og fundamentalt ændrede det politiske landskab.) Denne gang når libyerne dybt ind i det ægyptiske Delta og indtager samtidig Bahriya-oasen, hvorved ægypterne afskæres en vigtig ørkenrute.

I en stor sejrindskrift beretter Merneptah udføreligt om slaget i sit femte regeringsår. Det fortælles indledningsvis, at tidligere konger ikke har kunnet modstå libyerne, da de "manglede tropper og ikke havde nogen bueskytter til at kæmpe for sig". Derfor var en "del af Ægypten i deres (dvs libyernes) besiddelse". Men så blev Merneptah konge, og han mønstrede de bedste bueskytter og sørgede for stridsvogne på alle veje. Det er noget uklart, hvor bogstaveligt vi skal tage disse udsagn. Er der tale om typisk kongeideologi, hvor en konge fremhæver sig selv overfor sine forgængere, eller er der tale om en historisk virkelighed, hvor det lykkedes libyere at trænge ind på ægyptisk territorium allerede under

Ramesses II? Hvordan det så måtte være, så viser guden Ptah sig for kongen i en drøm og pålægger ham at nedkæmpe de fremmede, hvorpå kongen overrækkes et krumsværd. Den ægyptiske hær kaster sig herpå ud i et blodigt, seks timer langt slag mod libyerne og dræber mere end 6.000 fjender, mens mere end 9.000 bliver taget til fange. Disse tal er næppe helt pålidelige, eftersom et gennemsnit på mere end tusind faldne fjender i timen lyder ret voldsomt.

Merneptah viser sig endnu en gang fra sin brutale side i forbindelse med dette slag. Normalt blev antallet af faldne fjender opgjort ved, at de ægyptiske soldater huggede hånden af de slagne og afleverede dem efter slaget. Antallet af hænder afgjorde også størrelsen af de enkelte soldaters belønning. Ved dette slag blev der imidlertid givet ordre om, at soldaterne i stedet for hænder skulle skære lemmet af

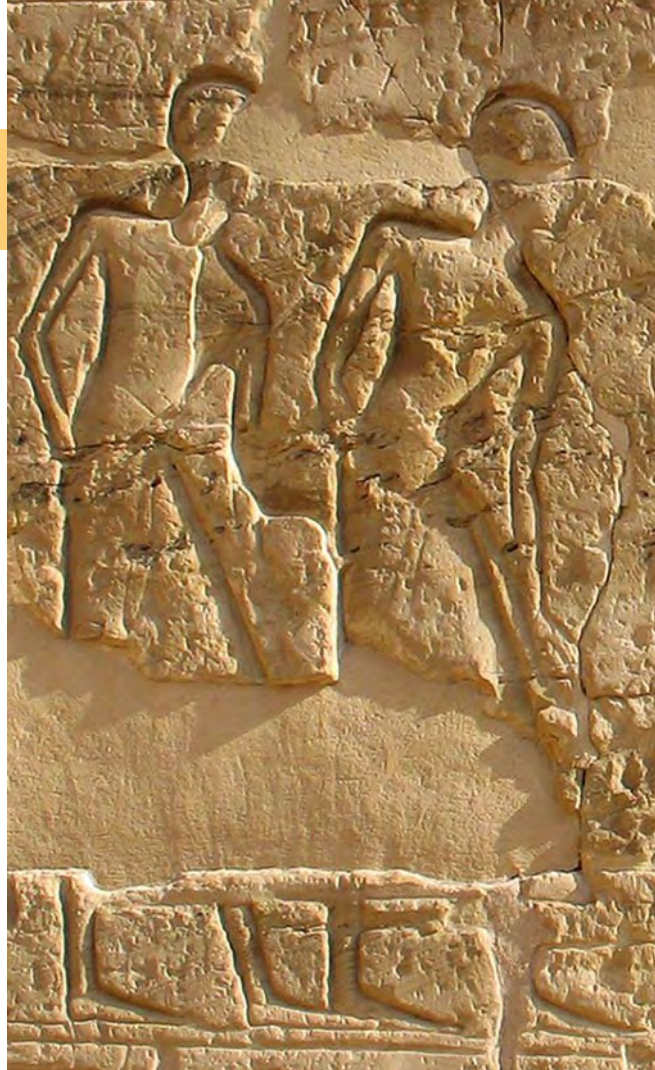
Fig. 7 Merneptahs efterfølger, Ramesses III, talte også afskårne lemmer for at optælle slagne fjender på i sit dødetempel i Medinet Habu. Foto LM.

de faldne libyere. Merneptah beretter stolt om de mange “æsler læsset med uomskårne lemmer fra *Libu*-landet”, og der nævnes mere end 6.000 lemmer i listen over bytte, hvilket naturligvis skal passe med det ovennævnte antal dræbte. Det er interessant at bemærke, at de dræbte havfolk fik skåret hænder af på traditionel vis. Muligvis skyldes denne forskelsbehandling en fordom om, at libyerne var feminine. De afbildes lyse (gule), ligesom ægyptiske kvinder, mens ægyptiske mænd afbildes mørke (rødbrune). Deres soldater beskrives som fødende kvinder, en metafor, der samtidig frembringer et billede om afmagt og smerte, og en senere konge siger, at de har kvindeben. Den posthume kastration kan derfor tolkes som en symbolsk afmaskulinisering.

Folkevandringer

Hvorfor kastede libyske stammer sig pludselig over Ægypten? Det må have stået dem klart, at de ville møde formidabel modstand. Ægypterne havde undertrykt dem igennem århundreder, og det er helt utænkeligt, at dette ikke skulle have sat sig tydelige spor i deres bevidsthed. Svaret fremgår af Merneptahs indskrifter, der beretter, at libyerne “*tilbragte dagen med at vandre rundt i landet og dagligt kæmpe for at fylde deres maver; de er kommet til Ægyptens land for at søge føde til deres munde*”. Dette udsagn er bemærkelsesværdigt i sin oprigtighed. Libyerne beskrives hverken som onde eller grådige, men som et folk der kæmper for sin overlevelse. De søger simpelthen føde. Denne omstændighed bekræftes af andre detaljer i indskriften, frem for alt det faktum, at libyerne medbringer deres familier og husdyr, og at de forsøger at bosætte sig i Ægypten. Der er, med andre ord, altså tale om en regulær folkevandring.

Der rejser sig her to spørgsmål. For det første: hvorfor er kongen tilsyneladende så hudløst ærlig om årsagen til libyernes invasion? Han kunne jo blot have berettet, at de fremmede havde krænket Ægyptens grænser og derfor skulle nedkæmpes, ganske som hans forgængere så ofte havde gjort det igennem tiden. Fremstillingen af disse libyere som et folk, der blot søger føde for at overleve, kan med moderne øjne umiddelbart vække en vis sympati.

Måske har det været velkendt, at der var hungersnød i Libyen på denne tid og det kan derfor have været formålsløst ikke at nævne denne omstændighed. Mere sandsynligt er det dog, at vi her har at gøre med ægypternes traditionelle verdensbillede, ifølge hvilket deres eget land nød velfærd grundet Nilen og den ægyptiske konges virke, mens resten af verden lå hen i kaos. Denne forestilling gik mere end tusinde år tilbage. Et tidligt og godt eksempel på forestillingen om den evigt udmagrede og sultende beduin møder vi allerede i forbindelse med kong Unas' gravanlæg omk. 2350 f.Kr [fig. 5]. Merneptah benytter sig altså af, at der i hans regeringstid er opstået en historisk situation, der i den grad bekræfter ægypternes verdensbillede.

Det andet spørgsmål, der er noget vigtigere i et større historisk perspektiv, vedrører de omstændigheder, der gjorde det umuligt for libyerne at brødføde sig i det område de traditionelt havde beboet. Dette beretter Merneptah intet om, hvilket i sagens

natur ikke er særligt overraskende. Hvis der havde været angivet specifikke årsager, ville det jo netop antyde, at der var tale om exceptionelle omstændigheder og ikke om en naturens orden. Det har endnu ikke været muligt at bestemme årsagerne til de libyiske folkevandringer, men det er bemærkelsesværdigt, at de falder præcist sammen med andre store folkevandringer i det østlige Middelhav, nemlig de folkeslag som ægypterne kaldte havfolket (jf. ovenfor). Der kan altså være tale om større økologiske forandringer.

Det Ny Riges fald

Allerede under Ramesses III finder vi atter beretninger om libyiske invasioner. Af disse fremgår det, at libyerne igen var trængt ind i det ægyptiske Delta og havde hærget byerne i det Xoitiske nome “i mange år”. Merneptahs stort proklamerede sejr kan derfor ikke have haft nogen længerevarende effekt. At vi ikke har nogen beretninger om libyerne fra de

konger, der regerede i de tyve år, der adskiller Merneptah og Ramesses III, skyldes formodentlig, at landet på denne tid tilmed var kastet ud i større interne magtkampe.

Ganske som Merneptah udkæmper Ramesses III et stort slag, som han i detaljer udlægger som en vældig sejr [fig. 6]. Igen bliver de faldne libyere kastreret, og denne gang er de afhuggede lemmer prominent afbildet i store dynger i selveste audienshallen til hans enorme kulttempel [fig. 7]. Retorikken til trods skulle heller ikke dette slag blive enden på den libyiske indtrængen, og inden udgangen på Ramessidetiden har libyere bosat sig fast i forskellige dele af landet. Under den sidste ramesside-konge, Ramesses XI, hersker der et større politisk kaos. Der er libyere og havfolk i store dele af Ægypten, de levantinske og nubiske besiddelser er gået tabt, hvilket betyder enden på det ægyptiske imperium, og en general ved navn Piankhy har taget magten i hele den sydlige del af landet – ironisk nok

efter at han selv havde nedkæmpet den ægyptiske vicekonge i Nubien, der var gået i krig med kongen.³ Selv i Theben i den sydlige del af landet bor der nu libyere, og disse modtager endog madforsyninger direkte fra general Piankhy. Det er desværre uklart, om disse rationer repræsenterer løn, i hvilket fald der nok er tale om lejetropper, eller om libyerne betales for at forholde sig passive.

I de næste 130 år, fra omk. 1075 og frem til 945 f.Kr., er landet delt i to riger: det sydlige med hovedstad i Theben (general Piankhys efterfølgere) og det nordlige med hovedstad i Tanis (det 21. dynasti).⁴ Hermed kommer libyere for første gang direkte til

magten, idet Piankhy efterfølges som den reelle hersker i syden af sin svigersøn Herihor, der er af libysk herkomst. Både Piankhy og Herihor regerer Syden gennem en kombineret rolle som øverste general og ypperstepræst for Amon; de er altså øverstbefalende for militæret og råder samtidig over den magtfulde Amon-kults enorme besiddelser. Også Herihors søn Pinudjem regerer på denne vis i sine første femten år ved magten, men herefter lader han sig krone som konge, og derved kommer den første formelle konge af libysk afstamning til magten. Det skal imidlertid bemærkes, at Piankhys families etniske baggrund kun fremgår af en række

Fig. 8 Kong Osorkon I ofrer til Amon. Bubastis. Foto LM.

personnavne; ingen af dem benytter sig af andre etniske symboler.

Sheshonq I

Den første konge, hvis libyske baggrund vi har nærmere detaljer om, er Sheshonq I. Hans familie havde været storfyrster af *Meshwesh*-stammen igennem flere generationer, og han var selv storfyrste, indtil han omk. 945 f.Kr. lod sig udråbe til konge. Sheshonq, der blev grundlæggeren af det 22. dynasti, fik i forbindelse med sin tronbestigelse bl.a. forfattet et langt kongenavn, der skulle legitimere hans magtovertagelse. Han kaldte sig for "Horus den Stærke Tyr som Ra favoriserer, og som han lod manifestere som konge, så at han kunne forene de to lande". Kongen formåede at leve op til sit proklamerede politiske program og genforene landet, og som et resultat af rigsforeningen og et omfattende felttog i Levanten – det første af sin slags i umindelige tider – kom landet ind i en betydeligt forbedret økonomisk situation. Sheshonq påbegyndte herefter det mest omfattende byggeprogram siden det Ny Rige, hvor der især blev fokuseret på Amon-templerne i Tanis og Theben, samt Bastet-templet i Bubastis, der var hans families hovedsæde [fig. 8].

Belejringen af Jerusalem

I forbindelse med sin udsmykning af det thebanske Amon-tempel opførte Sheshonq en monumental sejrserbetning om sit felttog i Levanten.⁵ Dette felttog er især kendt for hans belejring af Jerusalem, der er beskrevet i 2. Kongernes bog (kap. 14) og 2. Krønikebog (kap. 12). Her fortælles det, at kongen – der kaldes *Shishak*, en almindelig forkortelse for Sheshonq – tog alle kongepaladsets skatte med sig, heriblandt de guldskjolde, kong Solomon havde ladet fremstille. Den ægyptiske hær bestod angiveligt af 1.200 stridsvogne, 60.000 ryttere og en endeløs strøm af libyske og kushittiske (dvs nubiske) soldater. Der er ikke umiddelbart grund til at betvivle de nævnte etniske gruppers tilstedeværelse i den ægyptiske hær, men hærens størrelse må formodes at være voldsomt overdrevet. Denne begivenhed, der fyldte så meget i jødernes historiske bevidsthed, bliver slet ikke nævnt i detaljer i Sheshonqs egen indskrift.

Libysk kongedømme

Sheshonq Is familie regerer et samlet rige igennem flere generationer, og forskellige kilder tillader os at danne et billede af kongedømmet på denne tid. Der er flere omstændigheder, der kunne tyde på, at vi har med et feudalt samfund at gøre. I alle fald eksis-

terer der side om side med kongen og hans statsadministration et stort antal libyske stammefyrster. At disse ikke længere blev betragtet som en modsætning eller trussel mod kongedømmet fremgår klart af en slags bønsskrift til guderne fra Osorkon IIs tronbestigelse. Kongen beder om, at der vil blive sørget godt for hans dronning, så at han kan få mange sønner, der kan gøres til hærledere. Hans sønner og deres efterfølgere skal nemlig blive til landets store herskere (dvs konger), til ypperstepræster for Amon og til storfyrster for *Meshwesh*-stammen.

De libyske konger benytter i udpræget grad deres børn til politiske formål. Udover at deres sønner indtager ledende roller i landets mest strategiske områder, skabes der vigtige alliancer gennem politiske ægteskaber, der både omfatter sønner og døtre. Kongerne gjorde en særlig indsats for at sikre sig Amon-kultens enorme ressourcer, økonomiske såvel som politiske. Det var stort set kun kongesønner, der fik lov at fungere i den særdeles magtfulde rolle som Amons ypperstepræst. At de nogen gange var ganske unge var ingen hindring: en søn til Osorkon II nåede at blive indsat som ypperstepræst inden han døde i en alder af blot 8-9 år! Kongerne sørgede sideløbende for at gifte deres døtre ind i de fleste andre ledende familier inden for Amon-præsteskabet.

De politiske ægteskaber og det stammesamfund, kongerne var med til at opretholde, er to af de iøjnefaldende punkter, hvor det libyske kongedømme adskiller sig markant fra forholdene i det Ny Rige. Osorkon IIs bønsskrift indeholder dog samtidigt en mængde traditionel kongeideologi. Eksempelvis begynder skriftet med en appel om, at guderne vil sørge godt for kongen, og at han omvendt vil kunne sørge for guderne. Han beder ligeledes om, at folket vil tjene ham på samme måde som han tjener guderne. Her udtrykkes der med andre ord et ønske om den klassiske magtstruktur.

Rigets splittelse

Omk. 830 f.Kr. splittes riget igen, og i løbet af de næste hundrede år skulle det opleve de måske mest kaotiske politiske forhold i sin historie. Da den kushittiske konge Pije omk. 730 f.Kr. drog på et større felttog op igennem Ægypten, var landet opdelt i en lang række mindre territorier med hver sin hersker. Den sydligste del havde igennem en årrække været regeret af kushittiske konger, mens der i resten af Ægypten var fire andre regenter, der formelt kaldte sig for konger, hvoraf tre havde libyske navne. Side om side med de i alt fem konger rege-

Ca. 1300-1075

Store libyske folkevandringer og bosættelse i Ægypten

Ca. 1075-945

Ægypten deles i nord og syd, hvor syden regeres af en familie af libysk herkomst

Ca. 945-830

Hele Ægypten regeres af en libysk familie (det 22. dynasti)

Ca. 924

Den libysk-ægyptiske kong Sheshonq I (*Shishak*) belejrer Jerusalem

rede et større antal storfyrster af *Meshwesh*-stammen og ægyptiske fyrster andre dele af landet.

Det er bemærkelsesværdigt, at *Libu*-stammen, der var drivkraften bag invasionerne i Ramesside-tiden, ikke efterfølgende synes at spille nogen større rolle. Det er i stedet *Meshwesh*-stammen, der dominerer billedet. Dette ændrer sig for en stund i tiden omkring Pijes felttog. En vis Tefnakhte, der både var storfyrste for *Meshwesh*-stammen og for *Libu*-stammen, erobrede kortvarigt Memfis. Han mistede næsten øjeblikkeligt byen til Pijes overvældende styrker, men formåede at holde den kushittiske konge stand og nægtede, som den eneste af de betydningsfulde regenter i landet, at underkaste sig. Senere udråbte han sig endog til konge, og han og hans søn regerede det vestlige Delta i en årrække indtil sidstnævnte, iflg. historieskriveren Manetho, blev fanget af en senere kushittisk konge og brændt. Herefter hører vi ikke meget mere til *Libu*-stammen, der dog stadig må have spillet en vigtig rolle i sin hjemstavn eftersom den senere skulle lægge navn til Libyen.

Kushittiske konger (det 25. dynasti) regerede det meste af landet, side om side med en lang række lokale regenter, frem til omk. 670 f.Kr., hvor det invaderes af den assyriske kong Esarhaddon, der erobrer Memfis. Den daværende kushittiske konge generobrer senere Memfis, men assyrerne vender tilbage og erobrer denne gang hele landet. Assurba-

nipal, Esarhaddons søn, vælger at lade landets mange lokale regenter forblive i deres roller mod at aflægge troskabsed – muligvis for at undgå at skulle bruge store ressourcer på at nedkæmpe dem individuelt. Han er dog knap vendt hjem til Assyrien, før der udbryder et oprør som ender med, at landet igen bliver uafhængigt.

Det libyske stammesamfunds ende

I kølvandet på det ægyptiske oprør lykkedes det én af de mange regenter at genforene landet gennem en kombination af diplomati og militærmagt. Det drejer sig om Psammetik I, der blev konge i 664 f.Kr. og regerede i mere end halvtreds år. Et af de mest markante aspekter af hans regeringstid var, at han i sin konsolidering af kongemagten fik afviklet det libyske stammesamfund med det resultat, at der ikke længere fandtes libyske fyrster i landet. Libyere udgjorde fortsat en ganske væsentlig del af den ægyptiske befolkning, men blev i tidens løb fuldstændigt assimileret. Psammetik selv er muligvis et godt eksempel på denne proces, eftersom han menes at være af libysk herkomst, men aldrig fremstilles som andet end etnisk ægypter i samtiden.

Den æra, hvor libyske stammefyrster spillede en væsentlig politisk rolle i Ægypten, fra ledere af invasioner til landets herskere, kom i alt til at vare mere end seks århundreder.

Ca. 830-730

Ægypten splittes i en lang række mindre kongedømmer og autonome områder

Ca. 730-673

Libyske fyrster regerer i Deltaet, mens resten af Ægypten er under kushittisk herredømme (det 25. dynasti)

Ca. 673-664

Kushittiske og assyriske konger kæmper om Ægypten, der helt eller delvist skifter hænder flere gange

Ca. 664

Psammetik I bliver konge, genforener landet og afskaffer det libyske stammesamfund

Noter

- 1 L. Habachi, 'The military posts of Ramesses II on the coastal road and western part of the Delta', *BIFAO* 80, 1980, s.13-30; Steven Snape, 'Ramesses II's forgotten frontier', *Egyptian Archaeology* 11, 1997, s.23-24. Se nu også første udgravningsrapport for Zawyet Umm el-Rakham med yderligere litteratur: S. Snape and P. Wilson, *Zawiyet Umm el-Rakham I: the Temple and Chapels*, Bolton 2007.
- 2 For Merneptahs libyerkrige og den store Karnak indskrift, se C. Manassa, *The Great Karnak inscription of Merneptah: grand strategy in the 13th century BC*, Yale Egyptological Studies 5, New Haven 2003.
- 3 Se herom K. Ryholt, 'Hatshepsut's mumie og historien om en løst tand', *Papyrus* 27/2, 2007, s.18-23 (især s.19).
- 4 Se herom K. Ryholt, 'Kongegravene i Tanis', *Sfinx* 25/2, 2002, s.59-66.
- 5 *The Bubastite Portal by the Epigraphic Survey*, The University of Chicago Oriental Institute Publications Volume LXXIV, Chicago 1954.

Libysk arkæologi

Hvad angår studiet af libyerne i oldtiden skal et ganske fundamentalt problem fremhæves, nemlig at de næsten udelukkende kendes fra ægyptiske kilder. Dette skyldes især to omstændigheder. Først og fremmest er der tale om forskellige beduinfolk. De vil derfor næppe have efterladt sig nogle større former for arkitektur, og det må formodes, at de fleste af de spor, de måtte have efterladt sig på deres periodiske bopladser, for længst vil være blevet udvisket af årtusinders sandstorme. Vi kender derfor særdeles lidt til deres materielle kultur. Derudover har vi med et skriftløst folk at gøre. Studiet af oldtidens libyere beror derfor altovervejende på to typer materiale: diverse ægyptiske tekster og afbildninger af ideologisk karakter samt levn fra libyere, der boede i Ægypten. Den første type materiale tegner i sagens natur et billede af libyerne, der mere har at gøre med ægypternes verdensopfattelse end disse folks virkelighed, mens den anden vedrører libyere, der var delvist assimileret i den ægyptiske kultur og levede et meget anderledes liv end deres nomadiske forfædre og etniske fæller i ørkenen.

Sfinx 31/2, 2008 er et temanummer om Libyen i oldtid og nutid.

Litteratur om libyerne i Ægypten

Haring, B., 'Libyans in the Late Twentieth Dynasty.' *Village Voices*, s.71-80. Redigeret af R.J. Demarée og A. Egberts, Leiden 1992.
Kitchen, K. A., 'The arrival of the Libyans in Late New Kingdom Egypt.' *Libya and Egypt, c 1300-730 BC*, s.15-27. Redigeret af A. Leahy, London 1990.
Kitchen, K.A., *The Third Intermediate Period in Egypt (1100-650 B.C.)*. 2. udgave, Warminster 1996.
Manassa, C., *The great Karnak inscription of Merneptah: grand strategy in the 13th century BC*, Yale Egyptological Studies 5, New Haven 2003.
Richardson, S., 'Libya Domestica: Libyan trade and society on the eve of the invasions of Egypt.' *JARCE* 36, 1999, s.149-164.
Ryholt, K., 'Kongegravene i Tanis', *Sfinx* 25/2, 2002, s.59-66.

Apropos Nefertiti (2)

*Smenkhkara Resartus**

J.R. Harris

Det er nu 35 år siden, jeg først foreslog, at “Smenkhkara” var ingen anden end Nefernefruaten-Nefertiti, en ide de faldt mig ind, da jeg sad i foyer’en i Arne Jacobsens SAS hotelbygning bygning på Vesterbro.¹ Meget er skrevet siden da, og der er gjort nye opdagelser, så en revurdering synes nu på sin plads. Med tanke på princippet om “Occams Razor”² begik jeg den fejl simpelthen at overføre hele dokumentationen – der på det tidspunkt af alle blev opfattet som angående en enkelt person – fra en mandlig “Smenkhkara” til en kvindelig Nefernefruaten, med andre ord Nefertiti, og dermed undlod jeg at tage den mulighed i betragtning, at de forskellige henvisninger faktisk kunne dække over to adskilte enheder. Jeg undlod også at bemærke unormale forhold i de ikonografiske og tekstlige beviser på Nefertitis status som konge, der synes at antyde en mere kompliceret udvikling frem mod formelt medregentskab, hvilket jeg håber at kunne vise i en følgende artikel (Apropos Nefertiti 3).

Rehabilitering

Smenkhkaras genoprejsning blev påbegyndt af J. P. Allen i 1987 i et vigtigt foredrag, først trykt i 1994,

hvor han allerede havde fremlagt sine argumenter andetsteds og (i 1988) konkluderet, at “materialet... peger på eksistensen af to individer, der delte lignende (men *ikke* identiske) tronnavne: en kvindelig Kong Nefer-nefru-aten (sandsynligvis Nefertiti)... og Kong Smenkh-ka-re...”.³ I 1990 var jeg selv begyndt at anerkende denne mulighed,⁴ og andre tilsluttede sig også Allen, men undertiden uden at tage højde for alt, der blevet skrevet og udgivet på den tid. Det, der nu står klart uden nogen som helst tvivl, er, at Smenkhkara og Nefernefruaten var to forskellige personer, den ene så godt som sikkert en mand og den anden utvivlsomt en kvinde, og at dokumentationen for størstedelen kan holdes adskilt. Smenkhkara er *Ankhkheprura* (uden epitete) *Smenkhkara-djeserkhepru*, hvorimod Nefernefruaten er *Ankhkheprura* (med integreret epitete) *Nefernefruaten* (med integreret epitete).

Det integrerede epitete djeserkhepru i Smenkhkaras nomen er konstant (ikke “sporadisk”),⁵ og de integrerede epiteter i *Ankhkheprura* Nefernefruatus kartoucher er altid til stede, omend med varianter – undtagen måske i hieratiske påskrifter på vinkrukker og andre beholdere til madvarer. Med et integreret epitete mener jeg et, der formelt er del af kartouchen (eller af navnet, som det står lodret på en fingerring) og er inkluderet i det, i modsætning

* “Smenkhkara genopbygget”. To af JRHs originale artikler om Nefertiti har haft latinske titler (LM).

Fig. 1 Den udraderede indskrift på Obj. no.405. Foto Harry Burton, med tilladelse fra Griffith Institute.

til eksterne, vilkårlige epiteter og lignende, der står udenfor kartouchen eller står tilfældigt omkring et navn som vandret på visse ringe. I det følgende har jeg foretrukket de konventionelle betegnelser præ-nomen og nomen frem for f. eks. tronnavn og egen-navn/dåbsnavn, da de er mere neutrale og stemmer bedre overens med den tvetydighed, der ligger i nogle af de omtalte navne.

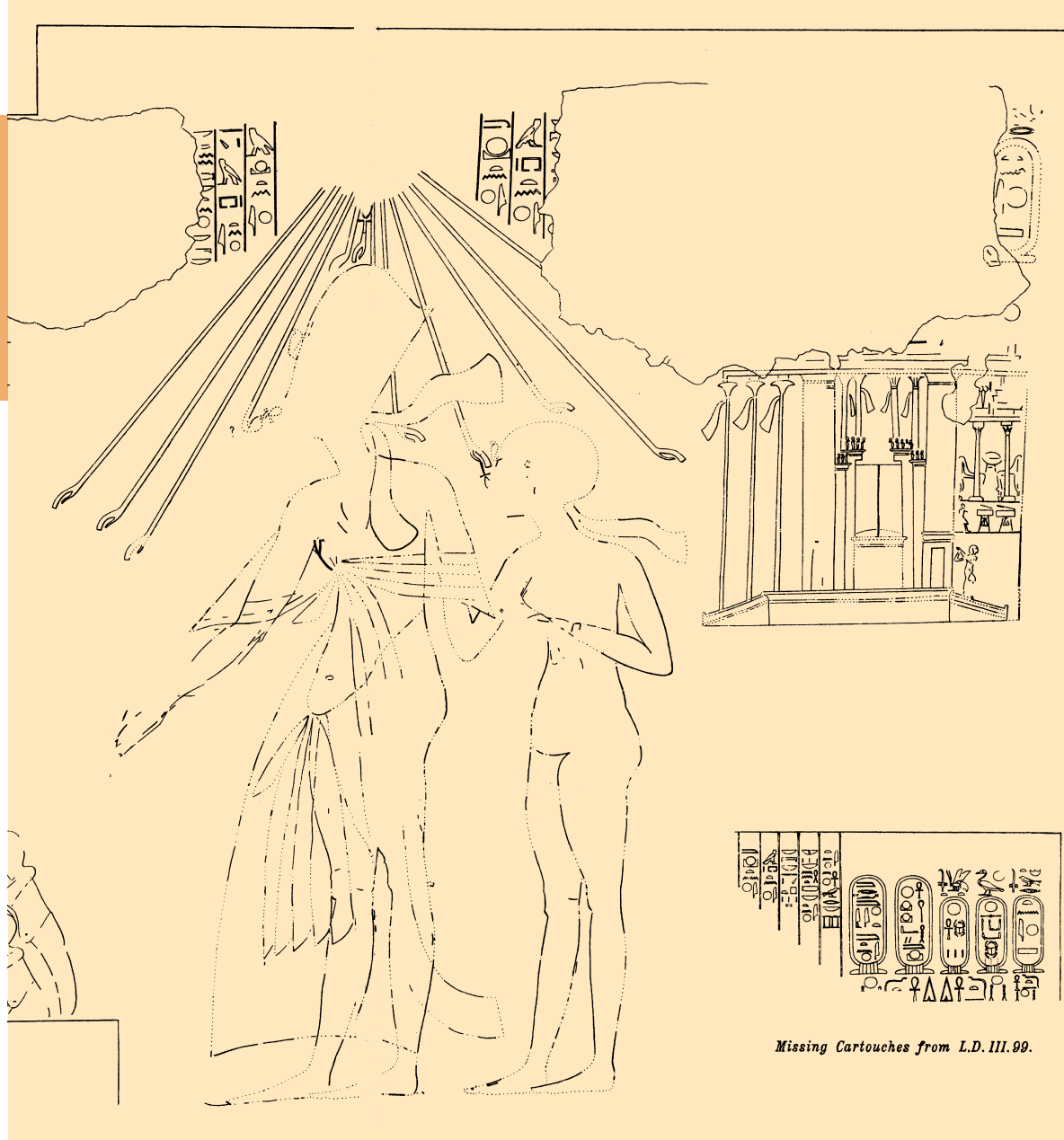
Hvor både prænomen og nomen forekommer sammen eller i samme kontekst, er der ingen vanskeligheder med at skelne mellem Ankhkheprura Smenkhkara-djeserkhepru og Ankhkheprura Nefernefruaten; men hvor prænomet ses alene, er der risiko for sammenblanding. I princippet bør et hvilket som helst prænomen Ankhkheprura uden integreret epitete fortolkes som tilhørende Smenkhkara, og på samme vis bør ethvert prænomen Ankhkheprura med integreret epitete – dvs *mry/mryt* Neferkheprura, *mry/mryt* Waenra eller *mry* Aten – opfattes som Nefernefruaten. Dette gælder alt materiale fra monumenter, mindre genstande, seglaftryk og stempler, ligesom fingerringe og forme dertil, som kan have haft betydning som amuletter og dermed formodentlig være effektive, selv om de var utydelige. Det er også tilfældet med den hieratiske graffiti i Pairys grav i Theben (TT 139), hvor Ankhkheprura er skrevet både med og uden integreret

epitete. Så vidt jeg ved, findes der ikke noget eksempel på Ankhkheprura med epitete, der nødvendigvis eller med god grund kan henføres til Smenkhkara, men ikke alle eksempler på Ankhkheprura uden epitete drejer sig om ham.

Forkortelser

Det har været fremført, at de hieratiske påskrifter (etiketter/“dockets”) på vinkrukker og lignende beholdere af nemhedsgrunde undertiden blev forkortet.⁶ Der er ikke hold i at hævde, at f. eks. *pr*, “gods”, tilhørende *t3 hmt nsw*, “(den) kongelige gemalinde”, drejer sig om nogen bestemt dronning, eller at (*t3*) *špst*, “(den) fornemme”, bruges i stedet for en anden titel, selv om visse bekendte benævnelser som den hyppige *hmt mrrty 3t*, “højt elskede hustru”, udelukkende associeret med Kyia, ikke findes blandt notitserne sammen med den formelle titel *hmt nsw wrt*, “stor kongelig gemalinde”. Det er vigtigere, at der ikke findes nogen eksempler hverken på Ankhkheprura med epitete eller på Nefernefruaten med epitete – eller på Nefernefruaten overhovedet, med undtagelse af de få, der tydeligvis refererer til Nefertiti.⁷ Det, der adskiller disse notitser fra andre henvisninger er, at de ikke var formelle på samme måde som kongelige navne og titler vist på monumenter, på officielle eller personlige gen-

Fig. 2 Den ufuldendte scene i Meryra IIs grav. Fra Davies, *The Rock Tombs of El Amarna 2*, pl. 41.

Missing Cartouches from L.D.III.99.

stande, eller hvor de skulle være magisk nøjagtige. De var i virkeligheden en slags administrativ eller klerikal “stenografi”, hastigt nedfældet, ofte uden alle detaljer (og undertiden ulæseligt) af skrivere knyttet til forskellige institutioner, der anvendte deres egne konventioner og lejlighedsvis ikke var ganske à jour. Det er svært at fatte, at ingen af de etiketter/“dockets”, der omhandler navngivne godser (*pr*), skulle have med Ankhkheprura Nefernefruaten at gøre, og der er faktisk større sandsynlighed for, at to specielle eksempler på et *pr* tilhørende Ankhkheprura (uden epitete) – en vinkrukkeetiket fra år 1 og en honningkrukkeetiket fra år 3 (og dermed andre, der stammer fra år 3)⁸ – snarere skal knyttes til Nefernefruaten end til Smenkhkara. Pro-

blemet er, at etiketten fra år 1 ellers ville medføre, at Smenkhkara havde to godser med hver sit navn, eller at samme gods blev omtalt med to forskellige navne inden for samme år, mens etiketten fra år 3 ville give ham en længere regeringsperiode end materialet berettiger til. Yderligere har denne etiket *nh* umiddelbart efter kartouchen, hvilket antyder, at omtalte Ankhkheprura endnu var i live.

Beviserne

De vigtigste beviser på Smenkhkara-djeserkheprus kongegerning er som følger.

■ En kalcitkrukke, Obj.no.405 fra Tutankhamons grav, med to kongers udraderede kartoucher, begge

betegnet som *nsw bity s3 r^c* og nu korrekt identificeret som Akhenaten og Ankhkheprura Smenkhkara-djeserkhepru [fig. 1].⁹ En lignende opsat indskrift blev udvisket med større omhu på en anden krukke, Obj.no.448, og en tredje, Obj.no.480, viser kun svage spor. De tre krukker var ikke en serie, men de er de eneste genstande af nogen art fra graven, hvorfra en indskrift er blevet fjernet uden forsøg på at erstatte den: andetsteds står kartoucherne enten urørte tilbage som på fire andre stenkrugger, eller de er, hvor der var en passende grund, ændret med Tutankhamons navn skrevet over.¹⁰ Indtil nu er der ikke fundet andre eksempler på begge de to kongers kartoucher ved siden af hinanden, men fragmenter af to kalcitkrugger fra el-Amarna kan sagtens have haft Akhenatens prænomen (Neferkheprura) foran prænominet Ankhkheprura til fordel for Ankhkheprura Smenkhkara-djeserkheprus prænomen og nomen men i modsat rækkefølge, som det er blevet foreslået.¹¹

■ En ufuldendt scene i Meryra IIs grav i el-Amarna: en konge og en dronning blev skitseret med blæk, og de hastigt udførte kartoucher, der nu er gået tabt, kendes kun fra to tidlige kopier [fig. 2].¹² Disse identificerer det kongelige par som *nsw bity s3 r^c* Ankhkheprura Smenkhkara-djeserkhepru og *hmt nsw wrt* Meritaten (men skrevet Meryaten), med Atens navn ved siden af i dets endelige form. Det ser ud som om tekstkolonnerne ved siden af blev færdiggjort, inden kartoucherne blev fyldt ud, mens figurerne endnu var på et meget foreløbigt stadium. Det ville medføre, at alt arbejde i graven blev stoppet, inden figurerne var færdigtegnet, eller at figurerne i sig selv blev opgivet, fordi de ikke længere var relevante. Scenen som helhed er uden tvivl senere end de tilstødende scener vedrørende år 12, men ikke nødvendigvis så meget, og dens ufuldendte stand synes således at bekræfte, at Ankhkheprura Smenkhkara-djeserkhepru kun optrådte ganske kortvarigt.

■ En fragmentarisk blok fundet i Memfis og nu kun kendt fra en tegning (? af Bonomi), publiceret af Nicholson [fig. 3].¹³ Kun den nederste trediedel af tre kartoucher er bevaret, angiveligt Ankhkheprura

Fig. 3 Den forsvundne blok fra Memfis. Fra Nicholson, *Aegyptiaca*, 1891, pl.1.

Smenkhkara-djeserkheprus prænomen og nomen samt Meritatus navn sammen med det, der er tilbage af Atens navn. Blokken er vedvarende blevet knyttet til en anden forsvunden blok med dele af to figurer, der formodes at være Akhenaten og "Smenkhkara", men de to fragmenter blev ikke fundet sammen, ej heller hører de sammen, og det er for nylig blevet påvist, at Bonomi-Nicholson-tegningen, baseret på Hekekyans noter, slet ikke er nøjagtig. Faktisk forestillede de to figurer en konge (eller en dronning) og en viftebærer og er derfor irrelevante.¹⁴ Det er for indøvende umuligt at fastslå, hvorvidt Nicholsonsgengivelse af blokken med de tre kartoucher er lige så upålidelig.

■ 47 identiske store guld-pailletter, Obj.no.46gg, fra Tutankhamons grav med kartoucher med Ankhkhepruras prænomen og navnet Meritaten (igen skrevet Meryaten), men uden nogen titulatur [fig. 4].¹⁵ Pailletterne hører til et stykke stof af en art, måske anvendt i forbindelse med, at kongen blev medregent eller med hans formelle association med Meritaten. Tre pailletter med ukendt proveniens med Ankhkheprura *mry* Aten Nefernefruaten *hk3*, "herskeren", kan høre til i en lignende sammenhæng.¹⁶ Prænomi-

Fig. 4 En af de 47 guld-pailletter, Ø1,7 cm. Foto Harry Burton, med tilladelse fra Griffith Institute.

Fig. 5 Navnet på Ankhkhepruras dødetempel-institution fra den hieratiske graffiti i TT 139. Fra *JEA* 14, pl.6 (l. 29).

net Ankhkheprura, fulgt af *nb t3wy*, forekommer også på et stykke stof beskrevet som et “sjal”, Obj. no.101s.

■ To seglaftryk fra el-Amarna med Ankhkheprura Smenkhkara-djeserkheprus kartoucher, det ene med *nsw bity* over dem begge, det andet med anbragt på samme måde.¹⁷ De to kartoucher forekommer atter, men uden titulatur, på et andet, fragmentarisk seglaftryk også fra el-Amarna.¹⁸ Det er blevet foreslået, at seglaftrykkene med *nsw bity* og anbragt over begge kartoucher skulle angive, at prænomen og nomen på en måde var ligeværdige, og at nominet Smenkhkara-djeserkhepru også fik status af prænomen.¹⁹ Hvis dette imidlertid var tilfældet, kunne man forvente, at fingerringe ville afspejle noget af det samme forhold, men generelt set dominerer prænominet Ankhkheprura med ca. 10:1.

■ Nogle mursten fra søjlehallen i den sydlige del af paladset i el-Amarna (den såkaldte “kroningshal”), stemplet med prænominet Ankhkheprura.²⁰ Selv om ingen af dem blev fundet *in situ*, synes murstenene at stamme fra de første to eller fire midterpiller i den nordlige del af hallen, og det ringe antal og den begrænsede spredning kunne overvejende tyde på, at Ankhkheprura (dvs Smenkhkara) kun var kortvarigt involveret, og i begyndelsen af byggeriet, der var en senere tilbygning til paladset fra et tidspunkt, efter at Atens navn blev ændret, og som ikke længere blev benyttet hen imod slutningen af Akhenatens regering.

■ En enkelt vinkrukkepåskrift med omtale af et gods (*pr*) tilhørende Smenkhkara-djeserkhepru og dateret til et år 1, da den øverste vinkyper var *hry*

b'h (se nedenfor).²¹ Ingen anden notits, der omtaler Smenkhkara-djeserkhepru, er overleveret, men nogle anonyme etiketter dateret til år 1 og 2 kan være hans. En parallel notits, også fra år 1 om Ankhkhepruras gods (*pr*) vedrører med større sandsynlighed som ovenfor nævnt Ankhkheprura Nefernefruat.

■ Den velkendte graffiti i Pairys grav (TT 139), som er af afgørende betydning [fig. 5].²² Overskriften er dateret til år 3, 3. *akhet* 10, under Ankhkheprura *mry* Aten Nefernefruat *mry* Aten (sådan ser det i hvert fald ud),²³ hvilket ikke ville have været længe efter Akhenatens død hen imod slutningen af hans år 17. Teksten er en bøn til Amon på vegne af to brødre, der var tilknyttet Ankhkhepruras *hwt* (dvs dødetempel) i Theben. Den fulde titel på denne institution er *hwt n imn m t3 hwt 'nh-hprw-r'*, og Ankhkheprura er skrevet tre gange i denne sammenhæng uden noget epitete i kartouchen, men fulgt af et gude-determinativ. Ankhkheprura uden epitete burde være Ankhkheprura Smenkhkara-djeserkhepru, og der er intet til hinder for en sådan fortolkning her. Graffiti'en er dateret til år 3 under Nefernefruat, hvori- mod Ankhkhepruras *hwt* betegner en eksisterende dødetempelinstitution, som brødrene allerede var tilknyttet. At Ankhkheprura på dette sted kunne være en forkortelse som antydte ovenfor i tilfældet med vinkrukkepåskrifterne, er alt i alt usandsynligt, i og med at det formelle navn på denne *hwt* burde være korrekt formuleret.

Hvor det integrerede epitete Akhtenhyes (“hun der er agtpagivende mod sin mand”) uden nogen tvivl beviser, at Ankhkheprura Nefernefruat var hun-køn, foreligger der ikke et lignende epitete eller andet, der tydeligt kunne afsløre Ankhkheprura

Smenkhkara-djeserkheprus køn. Det, der kommer nærmest, er en fingerring med prænominet Ankhkheprura, uden kartouche, flankeret af hieroglyffer af uvis betydning, der dog muligvis kunne antyde, at Ankhkheprura var hankøn [fig. 6].²⁴ Hieroglyfferne er blevet læst på forskellig måde som et enkelt epit²⁵, hvilket er tvivlsomt: på den ene side står der tegn, der ser ud til at skulle læses *hm p³ 3hty* og på den anden *itm*. Men uanset vanskeligheden med at læse tegnene, hvis *hm* henviser til Ankhkheprura, hvilket forekommer sandsynligt, hvad enten det skal forstås som “person” eller “tjener”, medfører dette, at det var en mand. Noget lignende kan have været tilfældet med et fragmentarisk segl, hvor [...] *p³* kan skimtes under prænominet,²⁶ men seglet er ikke en kartouche som sådan, ej heller er fingerringen, så hvordan man end fortolker dem, udgør de omkringstående hieroglyffer ikke et integreret epit²⁷ og derfor heller ikke en undtagelse.

Meritaten

De kartoucher, der engang ledsagede den ufuldendte skitse i Meryra IIs grav, er den eneste eksisterende omtale af Meritaten som *hmt nsw wrt*, “stor kongelig gemalinde” for Ankhkheprura Smenkhkara-djeserkhepru, trods det at Memfis-blokken godt kan have haft den samme titulatur, og forbindelsen kan underforstås i pailletterne fundet i Tutankhamons grav. Ellers forekommer Meritaten (skrevet korrekt) som *hmt nsw wrt* kun i to indskrifter på skrin fra Tutankhamons grav, hvor hun associeres med Ankhkheprura *mry* Neferkheprura Nefernefruaten *mry* Waenra, til hvem skrinene blev udført.²⁷ At hun var *hmt nsw wrt* for Akhenaten, hvis navn også forekommer på et af skrinene, er usandsynligt.

Det er på ingen måde sikkert, at de to skrin med Meritatus navn hørte til i graven. Fragment Obj. no.1k blev fundet udenfor i det grus, der fyldte trappen op og er uændret, hvorimod det andet skrin og dets låg, Obj.no.79+574, blev fundet for sig selv i graven, og hieroglyfferne på låget og knopperne er blevet lavet om til Tutankhamon. At de begge var lavet til Ankhkheprura Nefernefruaten er indlysende ud fra, at det i begge tilfælde er hendes navn, der står på knopperne, og at teksterne er de eneste forekomster af prænomen og nomen sammen i denne specielle udformning med et element af Akhenatens prænomen i hver kartouche i stedet for navnet på en gud. De to elementer inkluderes i samme rækkefølge som i prænominet Neferkheprura-waenra, og det ses aldrig omvendt. Men Waenra, der i sig selv er et integreret epit²⁸, synes at være mere “personligt”, idet det forekommer i anden sammenhæng med prænominet Ankhkheprura, i en sådan grad at Ankhkheprura *mry/mryt* Waenra ses mere hyppigt (ca. 4:1) end Ankhkheprura *mry/mryt* Neferkheprura på fingerringe. Obj.no. 79+574, hvor kartoucherne var usurperet, omtalte blot Nefernefruaten og Meritaten, således at udskiftningen af Tutankhamon og Ankhesenamon var en forholdsvist enkel sag. Obj.no.1k omtalte derimod også Akhenaten og ville have været vanskeligere at tilpasse, hvilket kan have været årsagen til, at kartoucherne blev ladet i fred. At Nefernefruaten og Meritaten to gange nævnes sammen må ifølge sund fornuft udelukke, at de var en og samme person.

Fig. 6 Fingerringen i Basel. Fra Hornung og Staehelin, *Skarabäen...*, s.267.

Hvorom alting er, var titlerne *hmt nsw/hmt nsw wrt* en formalitet og ikke i sig selv et tegn på “ægteskab” i gængs forstand²⁸ – hvilket er relevant her i og med at Meritaten på det tidspunkt, hvor hun blev Smenkhkaras “store kongelige hustru”, næppe ville have været mere end 9 eller højst 10 år gammel. Hendes udnævnelse bør endvidere heller ikke betragtes som nødvendig for hans legitimering (den nu opgivne “heiress”- teori), selv om hensigten utvivlsomt var at styrke kernefamiliens greb om tingene – uanset at der måske ikke stod en alternativ dronning parat. Som planlagt medregent og potentiel efterfølger ville Smenkhkara under alle omstændigheder have været udpeget af Akhenaten, eller måske teoretisk af Aten, ligesom Horemheb blev promoveret af Horus af Hnēs.

Tre breve fra Amarna-arkivet kan tilskrives den periode, hvor Meritaten rangerede ganske højt,²⁹ to (EA 10 og EA 11) fra kong Burra-Buriyaš af Babylonien til Akhenaten og et (EA 155) også til Akhenaten fra vasallen Abi-Milku, borgmester i Tyrus. I EA 10 omtales Meritaten (Mayati) som Akhenatens datter, i EA 11 er hun ganske enkelt Mayatu og enten husets herskerinde eller, mere troligt, sammenlignes hun ugunstigt med herskerinden,³⁰ mens Abi-Milku i EA 155 omtaler sig selv som Mayatis tjener, hende som min herskerinde, og Tyrus som Mayati, min herskerindes by, til trods for at hun aldrig optræder med dronningeagtig titel. Det er muligt, at det var Ankheseppaten, der overtog hendes rolle som husets herskerinde som i visse andre sammenhæng, og at hun var afgået ved døden inden slutningen af Akhenatens regering.

Samregering

Den genfundne indskrift på kalcitkrukken Obj. no.405 fra Tutankhamons grav viser, at hvad end de to sammenstillede kartoucher betyder, må vi nu give Smenkhkara-djeserkhepru og Nefernefruaten samme status. Fordi der hidtil var bevis for samregering med Nefernefruaten men ikke for Smenkhkara, har der været alvorlige problemer i diskussionen om forholdet mellem de to, hvad enten det angik en enkelt persons trin på karrierestigen eller som to adskilte individer. Det er mindre væsentligt, hvilken betegnelse der anvendes til at beskrive de to samregeringer (samregering/diarki/fælles regering etc.), da de ikke nødvendigvis har fungeret helt på samme måde. Det vigtige er den formelle præsentation: hver af de to medregenter har en kongetitulator i forbindelse med Akhenaten, og den rækkefølge, de kom på tronen i, må derfor etableres ad anden vej. Man skal huske, at regeringsåret i begge tilfælde ville være blevet regnet fra begyndelsen af samregeringen, ikke fra begyndelsen af en antaget uafhængig regering.³¹

Det eksisterende materiale ville anbringe Smenkhkara-djeserkheprus samregering kort tid inden den afsluttende fase af Akhenatens regering, hvor *nb t3wy nb h'w* blev foretrukket fremfor *nsw bity s3 r'*,³² og dette stemmer overens med dateringen af Nefernefruats samregering, der varede to eller tre år, svarende til Akhenatens år 15-17 eller deromkring. At de to samregeringer kunne have forekommet parallelt med hinanden er yderst usandsynligt, ej heller er det troligt, at Ankhkheprura Nefernefruaten gik forud for Ankhkheprura Smenkhkara-djeserkhepru i betragtning af den foretrukne anvendelse af den senere titulator *nb t3wy nb h'w* og inkor-

poreringen af epiteterne *mry X/Y* i både prænomen og nomen for at vise tilknytningen først til en guddommeliggjort Akhenaten og følgelig til Aten, tilsyneladende efter Akhenatens død. Dette er endog uden graffitien i TT 139, der umiddelbart omtaler en dødetempelinstitution tilhørende Ankhkheprura (dvs Smenkhkara), der allerede eksisterede i Theben i år 3 under Ankhkheprura *mry* Aten Nefernefruaten *mry* Aten.

Datering

Tal udledt af Manetho synes at give en periode på 12 år og x måneder for Akhenaten, hvilket ville udgøre længden af hans uafhængige regering og underforstå en samregering, der tog sin begyndelse i år 13.³³ Dette er ikke uforligneligt med de få oplysninger, vi har om Smenkhkara-djeserkhepru, men det er ikke let at få til at stemme overens med Nefernefruats tre år, der tydeligvis gik ud over Akhenatens regering. At der foregik noget usædvanligt i løbet af år 13 kan sluttes ud fra ændringen i overkyperens titel fra *hry k3mw* til *hry b'w*, en forandring der ikke synes at have vendt før Tutankhamons tid.³⁴ Hvad enten man er enig i, at det afspejler et mere grundlæggende udspil eller ej, er det ikke desto mindre af betydning. Det er umuligt at afgøre, på hvilket tidspunkt af året Ankhkheprura Smenkhkara-djeserkhepru blev bekræftet som medregent, men det har været inden vinhøsten, således at vinrukkepåskriften fra hans år 1 ville have svaret til Akhenatens år 13. Hvis andre, anonyme, etiketter dateret til år 1 og 2 også relaterer til ham, har han overlevet til vinhøsten i år 14, og dermed fungeret som medregent i omkring halvandet år – for derefter i år 15 at blive efterfulgt af Nefernefruaten, formodentlig efter et kort interregnum, der måske faldt sammen med de 70 dage nødvendige for begravelsen.

Hvor Atens belærende navn ledsager Smenkhkara-djeserkheprus, eller er knyttet til det, er det i dets seneste form, der blev udarbejdet efter den kortvarige, mellemste version. Der er en del diskussion om, hvornår dette fandt sted, men at det skete i løbet af år 12 bygger på et fornuftigt grundlag,³⁵ selv om der stadig er spørgsmålstegn ved den mellemste version, der kunne være indført hen imod slutningen af det foregående år. Det er ligeledes uafklaret, om der er mulighed for, at promoveringen af den endelige titulator kunne have strakt sig over en længere periode ligesom en *sed*-festival. Et tidspunkt i år 12 ville passe med oplysningerne i maleriet fra kongens hus i Ashmolean Museum, der viser alle Akhenatens seks døtre, tilsyneladende på et

tidspunkt, hvor det belærende navn endnu var i sin tidlige form.³⁶ På den anden side er det sandsynligt, at de begivenheder, der afbildes i scener fra år 12 i Huyas,³⁷ Meryra IIs og Panehesys grave i el-Amarna rent faktisk gik forud for navneændringen og/eller var en forberedelse til den, idet den ledsagende datering, 2. *peret* 8 i Huyas grav ikke ville have været meget mere end en måneds tid inde i det nye år. Men som Gabolde har hævdet, kan detaljerne i scener og udformningen af Atens kartoucher udmærket afspejle tingenes stilling, da scenerne blev udført, i stedet for det tidspunkt, hvor de afbildede begivenheder fandt sted.³⁸ Hvorvidt det seneste, belærende navn forekom på Akhenatens Buhenstele er tvivlsomt, ej heller er det sikkert og vist, at stelen var dateret til år 12;³⁹ men både den og “dubletten” fra Amada synes at forevige første måned i *akhet* (henh. 1. *akhet* 20/ 1. *akhet* 16). Hvis datoen rent faktisk var i år 12, ville det således anbringe stelerne tæt på eller lige efter den første ændring i Atens navn, hvilket ville medføre, at scenerne fra år 12, 2. *peret* 8 omkring syv måneder tidligere ikke kan have haft noget at gøre med det nubiske felttog. Det er mere relevant nævne muligheden for, at ændringen faldt sammen med, at den traditionelle doktrin omkring den kongelige ka (*k3 nsw*) blev opgivet, og Akhenaten selv påtog sig rollen,⁴⁰ såvel som den endelige fase i forfølgelsen af andre guder.⁴¹ Betydningen af revisionen af Atens belærende titulatur og af modificeringen af *k3 nsw*-konceptet er, at Akhenatens status (ligesom Amenhotpe IIIs) reelt blev ændret, således at samregeringen, der fulgte ikke længe efter – måske indenfor et år⁴² – kan ses som en nødvendig konsekvens af Atens og Akhenatens udvikling, som måske fandt bekræftelse i valget af og senere gentagelsen af prænominet Ankhkheprura.

Prænominet

Ankhkhepruras prænomen har tydeligvis sit forbillede i Neferkheprura og hører til rækken af x-kheprura prænomener, der begynder med Amenhotpe II og slutter med Horemheb, kun afbrudt af Amenhotpe III (Nebmaatra) af ikke gennemskuelige grunde. Som det er blevet fremhævet i anden forbindelse, er tanken om at være i live næsten synonym med det at have en synlig form, så at ordet *ankh* i visse sammenhæng nærmest har den underforståede betydning “at være synlig”.⁴³ Man kunne derfor foreslå, at valget af *ankh* havde til hensigt at kontrastere medregentens synlige tilstedeværelse (forstået som *præsens* på latin)⁴⁴ med Akhenatens solære stråleglans, *nefer*, i hans nye guddommeliggø-

relse. Dette ville også forklare, hvorfor man bibeholdte prænominet til Nefernefruaten, da også hun var *præsens*, idet de integrerede epiteter, der først forbinder hende med Akhenaten og derpå med Aten, har den dobbelte effekt, at de bekræfter denne intime forbindelse og adskiller hendes prænomen fra Smenkhkara-djeserkheprus. En fortolkning af samregeringen og dens fornyelse, set som en mere eller mindre logisk konsekvens af at Akhenaten ophøjede sin egen guddommelighed, udelukker naturligvis ikke muligheden af, at der lå personlige eller “politiske” grunde bag. Det tjener ikke noget formål at spekulere over, om Akhenaten på en eller anden måde blev udygtiggjort eller kom under pres fra dissidente elementer fra den tidligere “forfatning”, men en lidelse, som for eksempel svækket syn, kan ikke ganske udelukkes.

Nominet

Nominet er, som det er fastslået, uvægerligt Smenkhkara-djeserkhepru: epitetet forekommer som allerede sagt ikke “sporadisk”.⁴⁵ Nominet som sådan var som regel en konges oprindelige (dåbs-)navn inden hans tronbestigelse, hvad enten denne var en prins, en hofpotentat, en dronning, eller en fremmed usurpator, og Smenkhkara (med eller uden epitetet djeserkhepru) ville i almindelig (dvs ikke-Amarna) sammenhæng skulle forstås på denne måde. Navnets form er som et kongeligt prænomen, men det samme gælder to af de meget få overleverede navne på 18. dynastis prinser,⁴⁶ hvorimod det navn, som kong Smenkhkara Imramesha fra 13. dynasti antog, ikke nødvendigvis udgør en god parallel. “Amarna”-navne har under alle omstændigheder en tendens til at overskride grænser. Således havde det, der blev et nomen: Nefernefruaten, sit forbillede i prænominet Neferkheprura, som det var så godt som synonymt med, og der kan ligge en vis tvetydighed i udformningen af Smenkhkara. At inkludere djeserkhepru som en integreret del af nominet har en nøjagtig parallel i tilfældet med *it-ntr*, “gudfaderen”, Ay og, mindre konsekvent, med for eksempel Neferkheprura-waenra, Hatshepsut-khnemetamun og Horemheb, og dette skal forstås som en royal tilføjelse til eksisterende dåbsnavne. Den grundlæggende betydning *dsr* er “sat for sig” (ikke “hellig”),⁴⁷ og det kan være af betydning, at djeserkhepru er et formativt element i det prænomen Djeserkheprura, som Horemheb antog. Dette kunne måske antyde, at Smenkhkara og Horemheb var “sat for sig”, i betydningen anderledes/distinkte på en analog måde.⁴⁸ Betydningen af Smenkhkara ville være enten “Ra er gjort *mnh* med hensyn til sin ka” eller “Ras ka er

gjort *mnḥ*) (eller, mindre troligt, “den der gør Ras ka *mnḥ*”), hvor *mnḥ* ville betyde “funktionsdygtig”, eller som medierne siger på engelsk, “fit for purpose”.⁴⁹ Hvis han var af kongelig æt, kunne navnet formodentlig fortolkes som det, moderen havde sagt ved hans undfangelse: *ts pn n mdwt pr m r.k* (*Urk.* IV, 1715.11 og jf. 221.8), og det kunne være en skjult hentydning til en aldrende faders foryngelse (tilbagekomst til funktionsdygtig stand), specielt i tilfældet Amenhotpe III. Deraf følger, at Smenkhkara kunne være bror eller måske halvbror til Akhenaten, formodentlig yngre, men ikke nødvendigvis, hvis det var med en sidehustru, og det ville forklare, hvordan han kunne blive antaget som medregent. Han var tydeligvis ikke del af kernefamilien, hvis begravelse der blev taget højde for på grænsestelterne. Ej heller er det realistisk at mene, at han skulle være søn af Akhenaten med en anden moder end Nefertiti, og/eller (af kronologiske årsager) at han enten var bror til Tutankhaten eller sågar hans fader. Det er ikke til at gennemskue hans alder på

det tidspunkt, hvor han blev gjort til medregent, men man må formode, at han var moden nok til reelt at fungere som Akhenatens repræsentant og i forventning om, at han ville leve længe nok til at efterfølge ham, når tiden kom. Dette ville uvægerligt medføre, at han under alle omstændigheder var født under Amenhotpe III.

Det alternative synspunkt, at Smenkhkara-djeserkhepru var et navn givet til en “udefra”, støder på den formidable forhindring, at navnet i sig selv hverken er Amarna-agtigt i sin form eller af en sådan art, at det kunne udpensle Akhenatens intentioner. “Amarna”-navne er strukturerede og meningsfulde, for eksempel ændringen til Akhenaten fra Amenhotpe og anvendelsen af præfixet Nefernefruaten til Nefertiti, eller den måde, hvorpå prænomet Ankhkheprura blev modelleret efter Neferkheprura, eller epitetet Akhtenhyes for at efterligne Akhenaten – for ikke at nævne Tutankhatens og de ældste prinsessers døbsnavne. Et navn skabt til en supplerende

Noter

- 1 J. R. Harris, ‘Nefernefruaten’, *GM* 4, 1973, s.15-17; ‘Nefertiti Rediviva’. *AcOr* 35, 1973, s.5-13; ‘Nefernefruaten Regnans’, *AcOr* 36, 1974, s.11-21.
- 2 “*Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*”, ordret oversat “Enheder bør ikke multipliceres udover det nødvendige”, et udsagn henført til William af Occam (1285-1349), skønt denne præcise ordlyd ikke forekommer i hans skrifter.
- 3 J. P. Allen, *GM* 141, 1994, s.7-17; *JARCE* 25, 1988, s.117-26 (citert på s.117); *Amarna Letters* 1, 1991, s.74-85 (på s.84-5); og i Fs Murnane (i trykken) – [en digital version findes på <http://history.memphis.edu/murnane/Allen%20-%20Amarna%20Succession.pdf> (LM)].
- 4 I et foredrag givet på Highclere i 1990, udgivet af C. N. Reeves (red.), *After Tut'ankhamun*, 1992, s.55-72 (i n.81 på s.69) og i et upubliceret foredrag afholdt på Ny Carlsberg Glyptotek i 1993. Blandt de første til at følge Allen var M. Gabolde, *BSEG* 14, 1990, s.44 og E. R. Ertman, *Amarna Letters* 2, 1992, s.51.
- 5 R. Krauss, *Das Ende der Amarnazeit*, 1978, s.91; jf. nedenfor n.45.
- 6 W. Helck, *Das Grab Nr. 55 im Königsgräbertal*, 2001, s.43; jf. *MDAIK* 40, 1984, s.160.
- 7 Jf. *AcOr* 35, s.13 n.53 med *AcOr* 36, s.21 ang. n.53.
- 8 År 1: J.D.S. Pendlebury, *The City of Akhenaten (CoA)* 3, 1951, pl.86 (36); år 3: R. Krauss, *MDOG* 129, 1997, s.232 Abb.2 (Berlin 24441).
- 9 C. E. Loeben, *BSEG* 15, 1991, s.81-90; *Amarna Letters* 3, 1994, s.105-9. Jf. mine bemærkninger i *AcOr* 36, s.12; *After Tut.*, s.58 med n.48-53 på s.66.

- 10 Se generelt *After Tut.*, s.55-72.
- 11 M. Gabolde, *D'Akhenaton à Toutânkhamon*, 1998, s.218 med n.1572.
- 12 N. de G. Davies, *The Rock Tombs of El Amarna* 2, 1905, pl.41 med s.43-4. Davies omtaler kartoucherne som “ganske store og klodsede” og beskriver sin kopi af figurerne som “noget af en travesti”.
- 13 C. Nicholson, *Aegyptiaca*, 1891, pl.1 (efter s.134), genoptrykt fra *Transactions of the Royal Society of Literature*, 2nd series, 9, 1870.
- 14 J. Málek i *Studies in Honor of William Kelly Simpson* (red. P. Der Manuelian), 1996, 2, s.553-9; og jf. *The Temple in Ancient Egypt* (red. S. Quirke), 1997, s.90-101 (på s.96).
- 15 *AcOr* 36, s.16 og fig.2d på s.17; *After Tut.*, s.60 med n.78-80 på s.69.
- 16 R. Krauss, *CdE* 65, 1990, s.213-16; *After Tut.*, s.60 med n.70-73 på s.68.
- 17 Gabolde, *op. cit.* (n.11), s.218 med figs.5a, 6a.
- 18 *CoA* 3, pl.100 (24) og jf. (23).
- 19 Gabolde, *op. cit.*, (n.11), s.217-9.
- 20 *CoA* 3, pl.83 (III) med s.60, 150, 184-5, 194; og jf. J.D.S. Pendlebury, *Tell el Amarna*, 1935, s.84-6.
- 21 *CoA* 3, pl.86 (35). For læsningen *ḏsr ḥprw* (modsat *m3^c ḥrw*) jf. Krauss, *MDOG* 129, s.242,244.
- 22 A. H. Gardiner, *JEA* 14, 1928, s.10-11, pls.5-6.
- 23 S. Tawfik, *MDAIK* 31, 1975, s.166-7; Gabolde, *op. cit.* (n.11), s.161-2. Men Krauss, *Ende* (n.5), s.88 n. 7 anser gentagelsen af *mry im* for “unwahrscheinlich”.
- 24 E. Hornung og E. Staehelin, *Skarabäen und andere Siegelamulette aus Basler Sammlungen*, 1976, s.267 (378).

person udefra måtte have vakt en specifik genklang, ligesom prænominet Ankhkheprura, og man ville forvente enten en form sammensat med -aten eller en eller anden henvisning til Akhenaten. Ud over nominets stil er der et yderligere spørgsmål: hvorfor ville Akhenaten have valgt, eller være blevet påtvunget, at udnævne en udefra som sin medregent, men derpå have opgivet denne taktik, da lejligheden gentog sig anden gang?

Konklusion

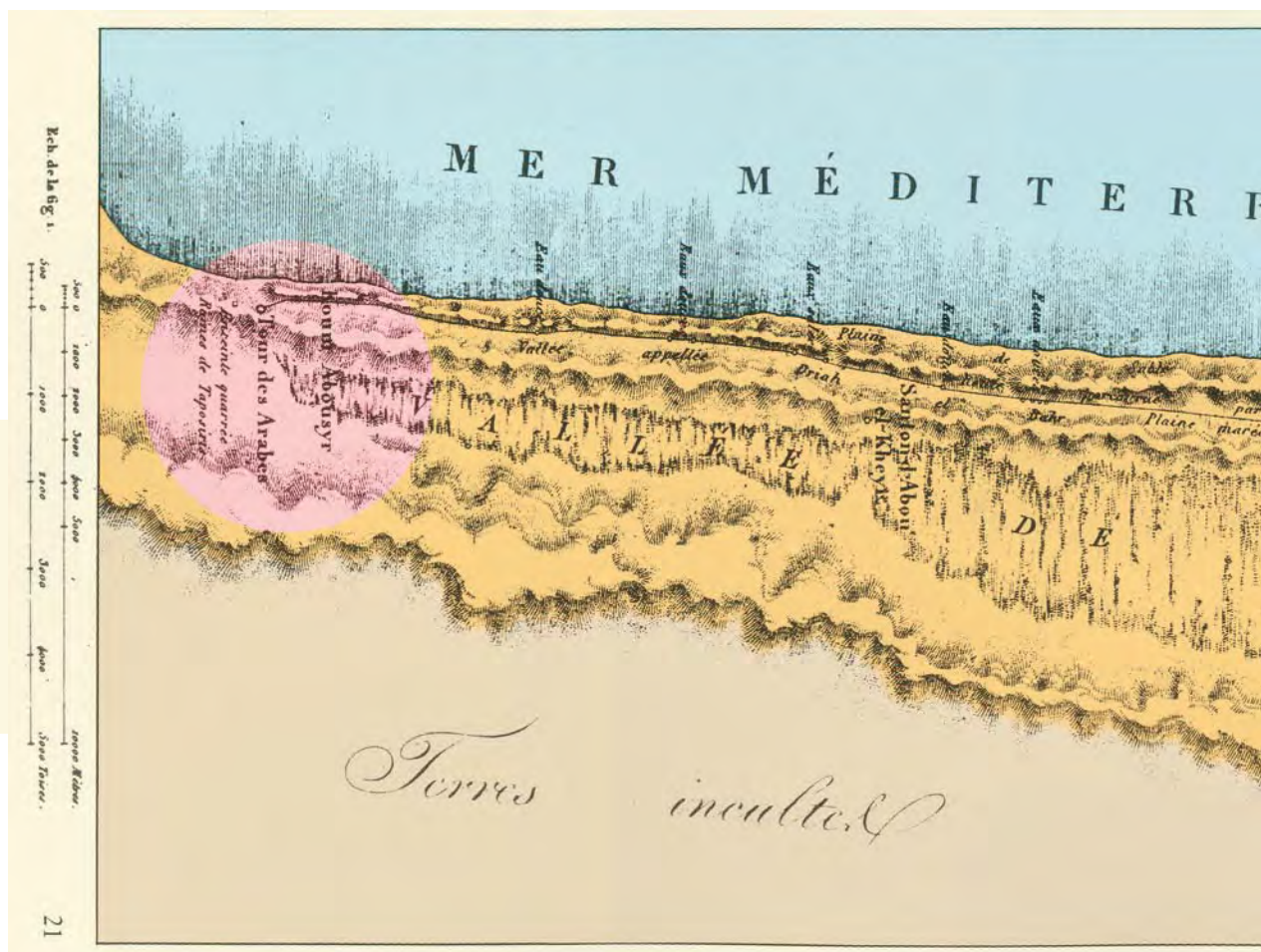
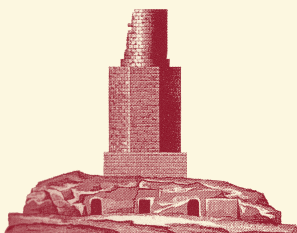
Hvad der skete med Smenkhkara vides ikke, men der er ingen grund til at tro, at der var noget mistænkeligt omkring hans afgang. I mangel af bevis på det modsatte ville den mindst kontroversielle formodning være, at han døde (hvilket eksistensen af et dødetempel i Theben kunne tyde på), med den konklusion til følge, at hans død, uanset dens årsag og efter kun en kort samregering, var uforudsigelig. Der er ingen overbevisende grund til, at nogen af de uidentificerede billedhuggermodeller eller gips-

masker fra atelierene i el-Amarna skulle tilskrives ham, ej heller kan det påvises uden tvivl, at nogen af de genstande, der blev anvendt ved Tutankhamons begravelse, som f. eks. den anden kiste, Obj.no.254, rent faktisk var lavet til ham. Men hvor dunkel en figur Smenkhkara end var, eksisterede han; han var, omend kortvarigt, Akhenatens medregent; og han var, après tout, ikke Nefernefruaten.

Note. Mumien fra KV55 er problematisk og vil vedblive at være det, så længe alderen på død tidspunktet er omstridt: forslagene strækker sig fra helt ned til 18 år og op til 35+. Dette har dog ingen indflydelse på den herværende diskussion, undtagen hvad angår en korrekt identificering af de jordiske rester og de konklusioner, der kunne drages, hvis liget under ingen omstændigheder kunne være Akhenatens – hvem resten af dokumentationen peger på.

Oversat af LM

- 25 Hornung og Staehelin læser *hm p3 3hty* (eller *r^c-3hty*) *itn*, hvorimod Krauss, *Ende* (n.5), s.85 (b.1) læser *p3 hm 3hty-* (eller *r^c-3hty*) *itn*, og Allen, *GM* 141, s.9 i n.33 foretrækker *p3 hm 3ht-itn*, selv om han henfører epitetet til Ankhkheprura Nefernefruaten.
- 26 CoA 3, pl.100 (22) midtfor tv.
- 27 AcOr 36, s.11 med fig.1a på s.13 og s.15 med fig.2a på s.17; *After Tut.*, s.59 med n.56-9 på s.66-7.
- 28 W. Helck, *CdE* 44, 1969, s.22-5 (ang. *hmt nsw*).
- 29 Henvisninger til Amarna-arkivet er til W. L. Moran, *The Amarna Letters*, 1992.
- 30 Således Helck, *Das Grab Nr.55*, s.50, modsat Moran (ovenfor), n.22 på s.23.
- 31 E. Hornung, *Untersuchungen zur Chronologie und Geschichte des Neuen Reiches*, 1964, s.34 – med henvisning til Amenophis II.
- 32 Y. Y. Perepelkin, *Perevorot Amen-hotpa IV* 1, 1967, §62 – jf. I. Munro, *GM* 94, 1986, s.84.
- 33 Hornung, *Untersuchungen*, s.36-7 og n.54 med henvisning til W. Helck, *Untersuchungen zu Manetho und den ägyptischen Königslisten*, 1956, s.64,67-9.
- 34 Krauss, *MDOG* 129, s.239-40 resumerer materialet i relation til tidligere diskussioner. Denne ændring blev først observeret af W. Helck, *Materialien zur Wirtschaftsgeschichte des Neuen Reiches* 4, 1963, s.(728).
- 35 Perepelkin, *Perevorot Amen-hotpa IV*, §25 med §§23,34 – jf. Munro, *GM* 94, s.82; Perepelkin, *Taina zolotogo groba*, 1969, s.154 = *The Secret of the Gold Coffin*, 1978, s.149.
- 36 N. de G. Davies, *JEA* 7, 1921, s.1-7, pls.1-4.
- 37 Davies, *Rock Tombs* 3, 1905, pl.13. Den beskadigede dato i Meryra IIs grav var formodentlig den samme: *Rock Tombs* 2, 1905, pl.38.
- 38 Gabolde, *op. cit.* (n.11), s.115.
- 39 Gabolde, *op. cit.* (n.11), s.118 n.971.
- 40 L. Bell, *JNES* 44, 1985, s.291-2, og jf. *Mélanges Gamal eddin Moukhtar*, 1985, s.50 n.122.
- 41 Perepelkin, *Taina zolotogo groba*, s.154 = *The Secret of the Gold Coffin*, s.149.
- 42 Det ligger sådan, at den omtalte periode (midten af år 12 til midten af år 13) svarede til det, der efter al sandsynlighed ville have været Amenhotpe III's 50. år; jf. min korrelation i *Papyrus* 25/2, 2005, s.9.
- 43 E. Iversen, *GM* 155, 1996, s.59 i forbindelse med *p3 itn 'nh*, "den levende/synlige solskive". Denne betydning går mindst tilbage til Mellemste Rige, jf. *ankh*, "spejl", sc. "synlighed"/"det synlige" (WB I. 204, 11-14)
- 44 Ang. *præsens* jf. Horats, *Oder* 3,5,1-4; *Epistler* 2,1,15-16; L. R. Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*, 1931, s.164,191,193, 246.
- 45 Gabolde, *op. cit.* (n.11), s.215.
- 46 P. Munro, *ZÄS* 95, 1969, s.113 n.18.
- 47 J. K. Hoffmeier, *Sacred in the Vocabulary of Ancient Egypt. The Term qsr with Special Reference to Dynasties I-XX*, 1985; jf. B. Ockinga, *GM* 137, 1993, s.77.
- 48 Dette har været bemærket af E. Dautzenberg, *GM* 156, 1997, s.36. Parallelliteten ville understreges, hvis epitetet *qsr hprw* kunne opfattes som en henvisning til Ra i Smenkhkara – ligesom *hk3 w3st* i *Urk.* IV, 1715.10 blev opfattet som et epitete til Amon i Amenhotpe, i og med at det, som dronningen skulle have sagt, var "Amon, Thebens hersker, er tilfreds".
- 49 Jf. Munro, *ZÄS* 95, s.114.

Taposiris Magna

Lise Manniche

For nogle måneder siden verserede der et rygte om, at en grav for en af historiens berømte elskende par stod for at blive opdaget.¹ Personerne skulle være ingen ringere end Antonius og Cleopatra, og lokaliteten var en gravplads ved oldtidsbyen Taposiris. Rygtet var foranlediget af, at en ægyptisk-dominikanskrepublikansk ekspedition havde opdaget et hovede af alabast, der angiveligt skulle vise den berømte dronning samt en "maske", der i pressen blev identificeret som Antonius'.² Lige så hurtigt som pressen havde udbredt historien om de to elskendes grav, blev den dog manet i jorden af den ægyptiske rigsantikvar selv. Uanset hvad udgravningerne vil afsløre, er Taposiris en umådelig interes-

sant lokalitet, som dog er ukendt for de fleste. Dens historie strækker sig som det indtil nu tegner sig fra begyndelsen af hellenistisk tid til slutningen af det 7. århundrede e.Kr.

Beliggenhed

Taposiris Magna³ ligger omkring 45 km vest for Alexandria på den landtange, der på den nordlige side er begrænset af Middelhavet og på den sydlige af Mareotis-søen, et stort sø- og sumpområde, der opstod, hvor floden løb sin sidste strækning mod Middelhavet ved Kanopus. I det aktuelle område lå der 1 km mod øst en anden by, Plinthine, med en gravplads med omkring 100 klippegrave anvendt af beboerne i byen i det 3. og 2. årh. f.Kr. Plinthine synes at være begyndt at gå i forfald allerede i kej-

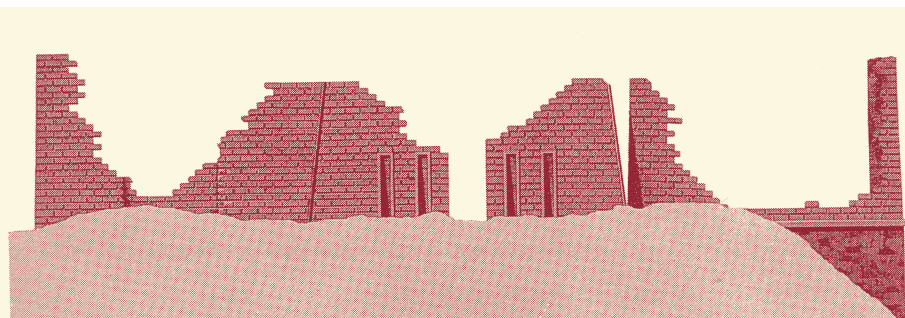
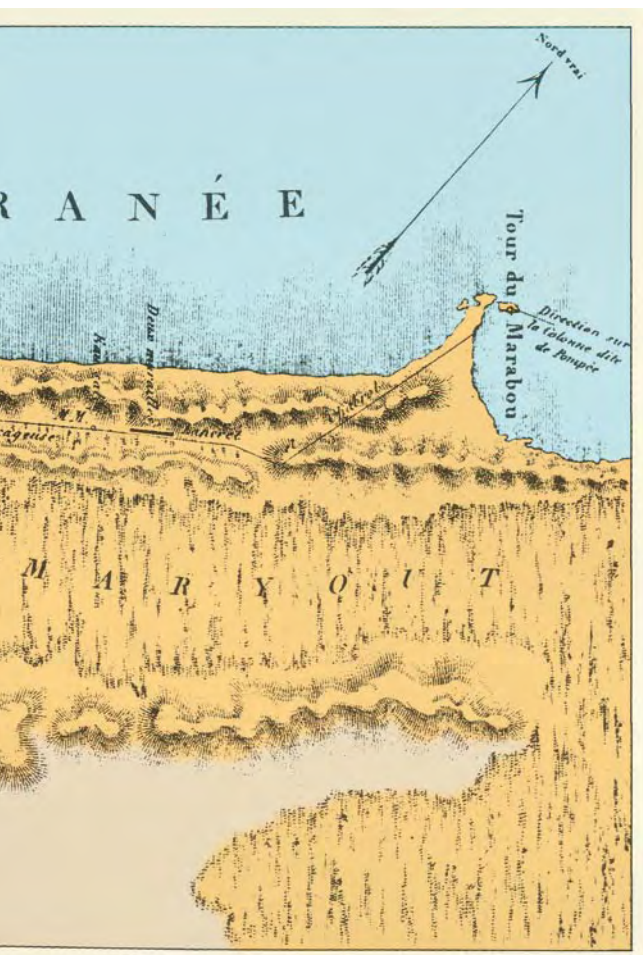

Fig. 1-3 Taposiris tegnet af Napoleons ekspedition. Efter *Description de l'Égypte* vol. 5, pl. 42.

sertiden, hvorimod Taposiris fortsatte med at fungere i yderligere et halv årtusinde. Begge byer har på mirakuløs vis undgået at blive inkorporeret i den nyere bebyggelse, der breder sig langs havet vest for Alexandria.

Taposiris ligger på et højedrag, hvor der med nogle hundrede meters afstand står dels resterne af et tempel, dels området vartegn, et højt tårn, der let kan ses fra kystvejen. Det afspejler sig i navnet på en nærliggende landsby, Burg el-Arab ("arabertårnet"), hvorimod den nærmeste landsby går under navnet Abusir, direkte afledt af stedets antikke navn. Plutarch giver en forklaring på det græske navn Taposiris: "Der siges at ligge mange Osiris-grave i Ægypten. Hans krop ligger i Busiris, for det var Osiris' fødested. Men Taposiris behøver ifølge ham ingen forklaring, da selve navnet betyder 'Osiris' grav.'"⁴ Det er dermed et af de mange steder, hvor en del af gudens fragmenterede legeme ifølge traditionen var begravet.⁵

Omkring disse iøjnefaldende bygninger strækker der sig ikke uventet et område med boliger, grave og offentlige bygninger og ikke mindst en kunstig og

vel beskyttet havn anlagt ved bredden af Mareotis-søen. Selve højedraget har siden oldtiden været anvendt som gravplads og som stenbrud.

Beskrivelser, udgravninger og fund

Den første til overhovedet at give en beskrivelse af Taposiris Magna var geografen Strabo, der rejste i Ægypten i det 1. årh. f.Kr. Han siger udtrykkeligt, at byen afgrænses af vand på to sider.⁶ Et landkort fra 1265, som er en facsimilekopi af et fra 2. årh. e.Kr., inkluderer Taposiris (her kaldet Tapostri). En papyrus nedskrevet 179 e.Kr. omtaler, at Taposiris på det tidspunkt rummede en post for romerske soldater. Det er i et anonymt manuskript fra ca. 250-300, at vi først finder templet omtalt som en bygning til Osiris. I det 6. århundrede omtales byen kort som Taposiris, en by i Ægypten nær Alexandria. Sluttelig findes byen omtalt, denne gang som et kloster, i et manuskript fra det 10. årh. i forbindelse med valget af en patriark flere hundrede år tidligere i 689.⁷

Taposiris' nyere historie begynder som så meget andet med Napoleons besøg i Ægypten. I april 1801 havde englænderne planer om at isolere Alexandria

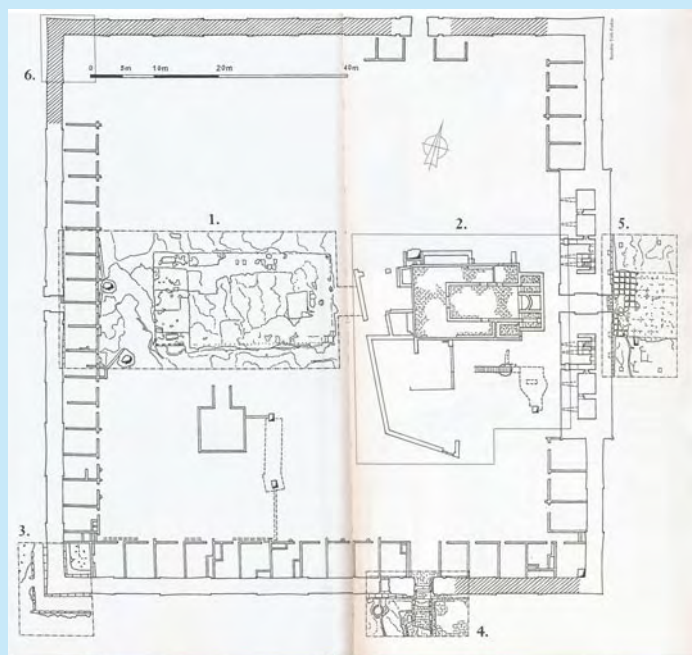

Fig. 4 Plan over tempelområdet efter udgravningerne i 2004. 1 = Spor af templets sanktuar. 2 = Fundamentet af den koptiske basilika. 3 = Udgravning for at undersøge stratigrafien. 4 = Rester af glasværksted., 5 = Udgravning ved den østlige pylon. 6 = Søjlestumper genanvendt i romersk murværk. Fra Vörös 2004, s.54-5.

og dermed Napoleons hær, der lå der. De åbnede op for den kanopiske Nil-arm, der havde været sandet til i flere hundrede år, således at vandet atter kunne flyde ind i Mareotis-søen. Napoleons videnskabsmænd udfærdigede et kort over hele området, der bl.a. viser en lang, lige vej, der forbandt byen med Alexandria, og tegnede byens to byens stående monumenter, inklusive grundplaner: templet og tårnet og de underliggende klippegrave [Fig. 1-3]. Der omtales også rester af kanellerede søjler og doriske kapitæler indenfor templets mure.⁸ Disse arkitektoniske elementer beskrives også af senere rejsende.

I en bog udgivet i 1902 knytter H. Thiersch en forbindelse mellem det berømte fyrtårn i Alexandria og tårnet i Taposiris, som han anser som dets "lillebror". Han kommer ikke nærmere ind på, hvorfor der skulle være brug for et fyrtårn i en by som Taposiris, der ikke havde en havn mod Middelhavet.⁹

E. Breccia, direktør for det græsk-romerske museum i Alexandria, foretog i 1905-6 de første arkæologiske udgravninger i Taposiris. Breccia gravede syd for templet og fandt bade og dyregrave, som i 1940 blev dækket af grus og sten. En fyldig rapport

blev aldrig udgivet.¹⁰ Dog omtales et fund af en dedikationsindskrift med navnet på Ptolemaios II Philadelphos og hans hustru, Arsinoe, hvoraf man kan slutte, at bygningerne blev rejst i deres tid (285-246 f.Kr.) Han aflæste også af tempelbygningens udseende, at den på et tidspunkt var blevet konverteret til en fæstning.¹¹

Breccias efterfølger på museet, A. Adriani, genoptog i 1937-39 sin forgængers arbejde og igangsatte restaurering af både tempel og tårn, hvilket blev afbrudt ved begyndelsen af Anden Verdenskrig. Hans resultater blev dog først offentliggjort i 1952. Han havde bl.a. fundet munkeceller bygget langs med indervæggene af templets gård samt ruinerne af en kristen basilika anlagt lige bag pylonen. Yderligere mente han at genkende tårnet som afbildet i en mosaik i Palazzo dei Conservatori i Rom.¹²

I 1938 offentliggjorde F. W. Oliver et kort, sammenstykket af briterne til militære formål. Han havde opdaget, at den vej, som Napoleons ekspedition allerede havde antydnet, var en stenvej i 10,67 meters bredde, der strakte sig de fulde 45 km fra Alexandria til Taposiris, hvor den rent faktisk sluttede lige ved templet. Han drog den konklusion, at den var en fortsættelse af den kanopiske gade i Alexandria, og at den sandsynligvis skulle betragtes som en ceremoniel vej, der knyttede de to lokaliteter til hinanden ikke blot fysisk, men også rituelt.¹³

Det var i perioden 1998-2004, at udgravningskoncessionen til Taposiris tilkom G. Vörös fra universitetet i Budapest. I fokus var udarbejdelse af en komplet arkitektonisk beskrivelse af templet ("akropolen") og tårnet samt en metodisk grafisk og fotografisk dokumentation af stedet som arkæologisk udgravningsområde. Det hellenistiske sanktuar, hvoraf de førømtalte kanellerede søjler var en del, blev lokaliseret indenfor templets mure, og det blev fastslået, at fremfor at templet som ofte fremført var ufærdigt, var den eksisterende gulvbelægning lagt ovenpå fundamentet til det tidligere sanktuar. Vörös fremdrog yderligere fund, der pegede på, at templet i Taposiris var viet til Isis, snarere end til hendes gemal, Osiris [fig. 4].¹⁴

Fra 1998-2003 foretog franske arkæologer (Mission française des fouilles de Taposiris Magna under CNRS/Université de Lyon) en generel kortlægning af hele området, i årene 2003 og 2005 suppleret med geofysiske undersøgelser. Siden 2000 er byen blevet udgravet sektion for sektion, begyndende med den lavest liggende del mod Mareotis-søen, især selve havneområdet. I 2003 tog man samtidig fat på området nedenfor templet, den såkaldte "Breccia-terrasse" efter Breccia, der gravede der i

1905. Et af formålene med netop de franske udgravninger har været at integrere de to udgravningsområder Taposiris og Plinthine i deres antikke kontekst, inden de bliver opslugt af byggeprojekter, der i mange år har forvandlet kysten langs Middelhavet til feriebyer, og inden Mareotissøen bliver totalt drænet for vand. Derfor prioriteres de lavere liggende områder højest, og arbejdet koncentrerer sig om at undersøge, hvordan havnen i Taposiris spillede sin rolle som vestlig toldstation for Alexandria og dermed kontrollerede den vigtige handel med Cyrene i det nuværende Libyen, og hvordan dette havde indflydelse på, at Taposiris udviklede sig, mens Plinthine gik i forfald. Samtidig studerer man i arkitektur og gravanlæg, hvordan de tilflyttede grækere tilpassede sig de ægyptiske omgivelser, og hvordan ægypterne ikke var uimodtagelige for nye tiltag. Nedenfor templet blev der allerede i 1905 bl. a. fundet et underjordisk depot med balsamerede dyr. Ovenover var en høj og i nærheden deraf rester af en rektangulær konstruktion, der muligvis fungerede som alter. I blot 10 meters afstand fra templets sydindgang fandtes et stort badeanlæg hugget ind i klippen af en type, der kom til Ægypten med Alexander, og som snart også blev frekventeret af de indfødte ægyptere. Dets beliggenhed tyder på, at badene havde en kultisk og/eller helbredende funktion. Dette område blev genopdaget af franskmændene i 2002.

Siden begyndelsen af 2007 har arkæologer fra den Dominikanske Republik og Ægypten gravet indenfor templets mure.¹⁵ Ud over de omtalte genstande er der blevet fundet en 100 meter lang tunnel, der fører ned under templets fundamenter. Arbejdet her forventes genoptaget i november 2008. Et dybt hul med rester af mure stod i oktober 2008 åbent i det nordvestlige hjørne af tempelområdet [fig. 5].¹⁶

Templet

Det tempel, der idag står rester tilbage af [fig. 6], blev grundlagt af Ptolemaios II. Dette fremgår af en grundlæggelsesdepot med denne herskers navn indprentet. Det består af et rektangulært område på 100 x 85 meter orienteret øst-vest, indrammet af mure, der er 2 meter tykke og endnu står i op til 10 meters højde (på Napoleons tid var de en etage højere). Indgang til tempelområdet er fra østsiden gennem en dobbeltpylon, der indeni har trapper og rum. På den anden side, bag ved resterne af den koptiske basilika, stod selve tempelbygningen, hvis sanktuar var omgivet af doriske søjler.¹⁷ Nær det sydøstlige hjørne fører en trappe ned til en cisterne,

Fig. 5 Udgravning i den nordvestlige del af tempelområdet oktober 2008. Foto LM.

der skulle sikre stedets vandforsyning. Dette var altid et problem i og omkring Alexandria på grund af risikoen for iblanding af Middelhavets salte vand. Det nordvestlige hjørne frembyder nu det store hul, hvor de nyeste udgravninger er i gang [fig. 5].

Da templet i romertiden blev ombygget til fort, blev stykker af søjlerne lagt på tværs ovenpå murene for at øge højden at øge murenes højde [fig. 7], og der blev bygget celler langs dem for at huse soldaterne (således Empereur; Vörös fortolker dem som munkeceller, anlagt på et senere tidspunkt).

Tårnet

Højdedraget øst for templet var som sagt byens gravplads. Der findes dels ganske lave grave hugget en halv meter ned i den bløde kalksten, dels mere komplicerede anlæg med en op til 6 meter dyb skakt, der udmunder i siderum. Det var et af disse projekter, der endte med at blive markeret af det, vi nu kender som tårnet [Fig. 8]. Et rummeligt gravkapel med nicher blev hugget vandret ind i klippekuden. Selve begravelsen har som vanligt befundet sig i underjordiske rum. Tårnet blev ifølge Empereur (og tidligere

Fig. 6 Tempelområdet set fra øst med Middelhavet til højre. Foto LM.

Fig. 7 Søjlerester på tempelområdets nord- og vestmur. Foto LM.

Thiersch) bygget som en kopi i mindre målestok af det berømte fyrtårn i Alexandria, som var blevet indviet i år 283. Det er bygget af små kalkstensblokke, brudt på stedet, og består af en firkantet base, en ottekantet midtersektion og en cylindrisk overdel, alt i alt 30 meter højt og dermed omkring $\frac{1}{3}$ eller $\frac{1}{4}$ af det store fyrtårn. En indvendig trappe giver adgang til den øverste sektion, hvor man bevæger sig rundt på kanten til den sidste, indvendige trappe. Tårnet gennemgik en større restaurering midt i forrige århundrede, hvilket medførte, at enhver mulighed for at fastslå, om det rent faktisk udfyldte en funktion som fyrtårn, er forsvundet.

Palestrina-mosaikken

40 km sydøst for Rom ligger byen Palestrina, i oldtiden kaldet Præneste. Her findes et kunstværk af ganske betydelig interesse: en mosaik, der oprindeligt dækkede gulvet i en grotte, et såkaldt nymfæum, udhugget i bjergsiden under byen. Den lå forsænket til højre for en lang rektangulær hal, og hensigten kan have været, at vandet fra grottens vægge ville sive ned og give mosaikgulvet en klar og transparent overflade. Temaet i gulvets udsmykning var et Nil-landskab. En lignende grotte til venstre havde et gulv med fiskemotiv. Overfor hallen og grotterne lå i oldtiden et tempel fra om-

Fig. 8 Tårnet med gravkapeller under, set fra syd. Foto LM.

kring 125-120 f.Kr., hvoraf elementer nu kan ses inkorporeret i San Agapito-katedralen. Oven over var byen anlagt på en række terrasser, i vore dage kronet af et senere kardinalpalads, der nu er indrettet som museum. Ved templet blev fundet to små obelisker og indskrifter, der nævner kombinationsgudinden Isis-Tyche og et Serapeum. Selve mosaikken er blevet dateret til mellem 120 og 110 f.Kr. eller alternativt lidt senere til Sullas tid (82-79 f.Kr.).

Der foreligger en beskrivelse af mosaikken fra 1500-tallet. Mellem 1624 og 1626 blev den demonteret og sendt til restaurering i Rom. Kort efter udførte en vis Cassiano dal Pozzo 16 akvareller af den i dens fragmenterede stand. Mosaikkerne blev beskadiget under transporten og atter restaureret med udgangspunkt i dal Pozzos akvareller og derefter lagt ned i gulvet i kardinalpaladset på et mindre areal end oprindeligt (4.31 x 5.85 meter i stedet for 4.35 x 6.87 meter).

I 1995 udkom en udførlig publikation af mosaikken af P. G. P. Meyboom.¹⁸ I 2001 inddrog G. Vörös mosaikken i diskussionen omkring Taposiris.

Har mosaikken et konkret forlæg?

Udover et nilotisk landskab er bygninger afbildet i Palestrina-mosaikken. Temaet som sådant var ikke

ukendt i Italien på denne tid. Der er paralleller i Faunens Hus i Pompeji og i den førømtalte mosaik nu på Capitol-museet. I Palestrina-mosaikken optræder også personer: mænd og kvinder, ægyptere og grækere, gejstlige, militære og private, til lands og til vands. I den nederste del af scenen er fokus på en festlig procession. Spørgsmålet er, om der refereres til en virkelig lokalitet og begivenhed, eller om hele motivet er fri fantasi?

Nøglen til en eventuel løsning af problemet ligger i afbildningen af en tempellignende bygning i ægyptisk stil [fig. 9]. Den står tilsyneladende på en platform, har en pylon-indgang, der flankeres af to firkantede tårne. Bag pylonen, der er prydet med fire kolossalstatuer og nicher til flagstænger, skimtes en gård og en tempelbygning. Med udgang i de "Osiris-lignende" kolosser, og ikke i det afbildede tempels arkitektur som sådan, foreslog Meyboom, at det kunne være en lokalitet i Deltaet, nærmere bestemt Kanopus.¹⁹ Da der ikke står nogen tempelbygning tilbage i Kanopus, kan denne teori ikke efterprøves. Landskabet med de vilde dyr skulle have nubisk inspiration, og bådene skulle sejle rundt i et landskab i oversvømmelsestiden. Det samlede billede ville dermed svare til de beskrivelser af Ægypten, der kan læses hos Strabo og Diodor.

Vörös' fortolkning

Vörös' udgangspunkt var naturligvis Taposiris Magna.²⁰ Han argumenterede for, at alle detaljerne i Palestrina-mosaikken kunne relateres til området omkring Alexandria, og helt præcist Taposiris, inklusive de vilde dyr, som kunstneren kunne have studeret i den lokale zoologiske have, anlagt af Ptolemaios II. Med i billedet hører, at Vörös ønsker at identificere templet i Taposiris som et Isis-tempel, hvorved forbindelsen til Isis' rolle i processionen og i Palestrina-templet som helhed bliver tydeligere. Han er overbevist om, at mosaikken stammer fra et værksted etableret af topografen og landskabsmaleren Demetrios, der kom til Rom sammen med Ptolemaios VI Philometor i 163 f.Kr. Det mylder af meget forskellige personer, der optræder i mosaikken, ville afspejle de aktuelle forhold i en kosmopolitisk by som Alexandria, og kun i en middelhavsby ville man finde en sådan blanding af hellenistisk og ægyptisk arkitektur. Vörös aflæser det afbildede ma-

rinelandskab som en blanding af salt- og ferskvandsmarsk, opdyrket område og ørken, netop som det findes, hvor Middelhavet og Mareotis-søen mødes ved Taposiris, set fra et højt punkt mod vest: selve fyrtårnet i Alexandria.

Med hensyn til at identificere de afbildede bygninger med ruiner i Taposiris og omegn er det for Vörös kun tårnet og det ægyptiske tempel, der er relevante – de andre kunne være forsvundet, da stedet blev anvendt som stenbrud, eller de er måske endnu ikke udgravet. Vörös ønsker at se tårnet afbildet i nederste højre del af mosaikken [fig. 10], omgivet af en gravplads, og han søger støtte i Adrianis identificering af tårnet med mosaikken i Palazzo dei Conservatori, som det kan siges at have visse fælles træk med. Vörös opregner 17 punkter, som templet har fælles med afbildningen af templet i mosaikken. Hans punkt nr. 7 er relevant for det, der følger her. Han omtaler de "bastionlignende konstruktioner" i hjørnet af templet i mosaikken. I selve tempelbyg-

Fig. 9 Tempel i Palestrina-mosaikken. Fra Vörös 2004, s.77.

Fig. 10 Tårn i Palestrina-mosaikken. Fra Vörös 2004, s.51.

ningen i Taposiris kan disse dog kun spores i forskelle i ydermurenes overflade og ved de huller på indersiden, hvor bjælker ville have været indsat til etageadskillelse. Bastionerne omtales ikke yderligere.

Martins fortolkning

I 2005 publicerede G. T. Martin en artikel om identificeringen af det ægyptiske tempel i Palestrina-mosaikken. Der er ingen henvisninger til Vörös' første bog om Taposiris Magna, der var udkommet fire år forinden. Martins tese bygger på den formodning, at en romersk kunstner havde en skitsebog med til Ægypten, hvori han nedfældede en række indtryk af ting, han havde observeret. Med hensyn til det afbillede ægyptiske tempel har det nogle karakteristika, som adskiller det fra samtlige andre, stående, kendte templer: de fæstningsagtige tårne inkorporeret i tempelbygningen. Der er en iøjnefaldende parallel til et sådant tårn i Ramesses III's dødetempel

i Medinet Habu, som både dengang som nu ville have ligget på den rejsendes rute [fig. 11]. I Medinet Habu drejer det sig ganske vist kun om et enkelt tårn, men Martin henviser her til de talrige unøjagtigheder, der forekommer i rejsendes tegninger af ægyptiske bygningsværker for blot 2-300 år siden. Yderligere har templet i mosaikken et vindue i indgangspartiet, der er en usædvanlig detalje i ægyptisk tempelarkitektur, men som dog forefindes i tårnet i Medinet Habu-templet.²¹ Martin understreger tre argumenter, der taler til fordel for Medinet Habu-templet som inspiration: 1) at også de indre dele af Medinet Habu-templet ville have været tilgængeligt for kunstneren, da det ikke længere var i brug i Ptolemæertiden; 2) at templet i mosaikken afbilder tårne og et indgangsparti med vindue samt syrisk inspirerede mure; 3) at tempelbygningen bag pylonen i mosaikken kunne afbilde tempelbygningen i Medinet Habu i reduceret udgave eller eventuelt et af de mindre, ptolemæiske templer i området (Deir el-Medina, Deir el-Shelwit). Yderligere understreger Martin, at det bjerglandskab, der afbildes i mosaikken, kunne være inspireret af klipperne bag Medinet Habu-templet, og at de ovale huller, der skimtes, kunne være et forsøg på at gengive indgangen til de grave, der i stort antal befinder sig i området.

Hvor interessante disse to fortolkningsforsøg end er, foreligger der ikke noget bevis for, at nogen har gjort specifikke studier i marken og bragt et bærbart forlæg tilbage til mosaiklæggeren i Rom. Der kunne også være tale om en mundtlig overlevering, omsat i billede af den, der stod for udkastet til mosaikken. Endelig må man også overveje den mulighed, at hele det nilotiske sceneri i mosaikken er en fri komposition, med inspiration fra forskellige kilder og – i tilfældet med templet – fra ideen om hvordan et ægyptisk tempel generelt tog sig ud.²²

Festen

I Vörös' fortolkning indgår der yderligere et element, der ikke har med arkitektur og natur at gøre, men med det, der i mosaikken finder sted i disse interessante kulisser: en fest, der synes at have med kulten af Isis og/eller Osiris at gøre. Vörös understreger betydningen af beliggenheden af Taposiris Magna i forhold til Alexandria: omkring 50 km stik vest, markeret af en vej, der kunne være en direkte fortsættelse af Kanopus-vejen inde i Alexandria, hvis vejnet var ligeså præcist, som det man i vore dage kan opleve på Manhattan. Parallelt med denne øst-vestlige akse befandt Mareotis-søen sig. Vörös ser her de ideelle betingelser for lokaliseringen af

Fig. 11 Medinet Habu med indgangsparti i form af et fæstningstårn. Foto Kurt Hellemose.

en fest for Isis og Osiris, hvor en procession kunne bevæge sig i den geografisk korrekte retning for at fejre Osiris' død og genopstandelse. En grund til at koncentrere sig om en sådan begivenhed er en sætning hos den, der først beskrev Taposiris: Strabo. Han nævner nemlig, at her fandt der en stor, årlig fest sted. Vörös fortolker dette som en henvisning til Osiris-festen i måneden Khoiak, fejret omkring tårnet, der fungerede som gudens skingrav.²³

Vörös har udarbejdet et detaljeret forslag til hvordan området bedst kan præsenteres og opleves, med centrum i en genopbygget, koptisk basilika.²⁴ Siden 2004 har han og hans hold imidlertid arbejdet på Cypren, mens franskmændene og ægypterne fortsætter i Taposiris.

NOTER

- 1 Omtalt i 'Siden sidst', *Papyrus* 28/1, 2008, s.47. Et kort indlæg af A. W. Taher i *Ancient Egypt* 9/2, Oct.-Nov. 2008, s.8-9 viser et fotografi af Zahi Hawass med hovedet af statuetten, to mønter med dronning Cleopatras profil samt en bronzefigurin af en nøgen kvinde (Afrodite?). Et fotografi i *Horus* (Inflight magazine of Egyptair), Oct./Nov. 2008 s.25, viser Hawass og hans hold med en plan over templet inde i dets gård, men teksten handler om undervandsarkæologi i Nilen.
- 2 Jf. fotografi af nederste del af et ansigt fra en statue i naturlig størrelse gengivet i Vörös 2004, s.60 ("formentlig Markus Antonius").

En arkæologisk ekspedition

fra Ægypten og den Dominikanske Republik, der arbejder i Taposiris Magna, et vigtigt arkæologisk område vest for Alexandria med et temple viet til guden Osiris og med græsk-romerske kaktomber, er faldet over adskillige ptolemæiske genstande, som går tilbage til den berømte droning Cleopatras regeringstid.

Ekspeditionen gennemsøgte stedet i håb om at lokalisere Cleopatra VII og hendes elsker Markus Antonius' grav. Udgravningsarbejdet her begyndte tidligt sidste år, da man mente, at det tragiske par havde gravet deres grav på en lokalitet et stykke væk fra Alexandria for at komme udenfor deres fjenders rækkevidde.

Zahi Hawass, generalsekretær for den ægyptiske antikvitetsjeneste og leder af den arkæologiske ekspedition, sagde, at det der ansporede denne opfattelse var, at tidlige historikere kunne beskrive Alexander den Stores grav (332-323 f.Kr.), men ikke gav et navn på eller en beskrivelse af en grav for

hverken Cleopatra eller Markus Antonius.

Ekspeditionen fandt et alabasthovede af Cleopatra og en maske formodentlig af Markus Antonius samt en alabaststatue af gudinden Afrodite og en hovedløs basaltstatue af en ptolemæisk konge. Inde i templet blev der fundet nogle 50 m dybe tunneller og gange, der førte til templets grundlæggelsessten, som afslørede, at det blev bygget af Ptolemaios II (281-246 f.Kr.). Sammen med dem blev der fundet 20 bronzemønter fra Cleopatras regering.

Men hvis ekspeditionens medlemmer havde sat næsen op efter en ganske særlig opdagelse, blev de skuffet. "Vi har ikke fundet noget, der peger på tilstedeværelsen af Cleopatras eller Markus Antonius' grav," sagde Hawass.

Sakset fra al-Abram Weekly no. 900, 5-11 juni 2008

Litteratur

Empereur, J.-Y., *Alexandria Rediscovered*, London 1998, s.220-7.

Martin, G. T., 'The Egyptian temple in the mosaic of Palestrina', i P. Janosi (red.), *Structure and significance: thoughts on Ancient Egyptian architecture*, Wien 2005, s.415-27.

Meyboom, P. G. P., *The Nile mosaic of Palestrina. Early evidence of Egyptian religion in Italy*, Leiden 1995.

Vörös, G., *Taposiris Magna. Port of Isis*, Budapest 2001.

Vörös, G., *Taposiris Magna: a temple, fortress and monastery of Egypt*, Cairo 2004 (på engelsk og ungarsk).

www.taposiris.com (om de nyeste franske udgravninger)
www.hisoma.mom.fr/Programme_Taposiris/Taposiris.html

- 3 Der fandtes også et Taposiris Minor, en havneby lige øst for Alexandria, hvor nu Montazapaladset ligger. Denne by fungerede dog ikke længe.
- 4 *De Iside et Osiride* 21.
- 5 Se L. Manniche, 'Osiris-grave og Osiris-mysterier', *Papyrus* 19/1, 1999, s.3-15 (hvor Taposiris dog ikke nævnes).
- 6 Strabo 17,1,7 og 14-5.
- 7 Kildehenvisninger til disse senantikke manuskripter findes i Vörös 2001, s.21-5, se også Vörös 2004, s.12-27.
- 8 7 tegninger i *Description de l'Égypte*, vol. V, pl. 43, gengivet og diskuteret Vörös 2001, s.32.
- 9 *Pharos*, Leipzig 1909. Vörös, s.38-53 giver en hel række instruktive fotos af tempel og tårn fra Thierschs bog fotograferet i 1902 og 100 år senere.
- 10 Efter udgivelsen af Vörös 2001 blev Breccias efterladte papirer overgivet til forfatteren. Nogle af disse er medtaget i Vörös 2004, s.28-43, jf. også (om klostret) s.142ff.
- 11 1906, s.149; 1922, s.339-44.
- 12 'Travaux de fouilles et de restaurations dans la région d'Abousir (Maréotis)', *Annuaire du Musée Gréco-Romain* 3, 1940-50, s. 137.
- 13 'Note on the Taenia ridge. With especial reference to quarries, sites and an ancient road between Alexandria and Abu Sir', *BSRAA* 32, 1938, s.162-76, citeret af Vörös s.61.
- 14 Hoved og torso af en statue i halv naturlig størrelse, som Vörös fortolker som kultstatuen af Isis (2004, s.128-133).
- 15 Fotografi af udgravningerne i *Ancient Egypt* 9/2, Oct.-Nov. 2008, s.8.
- 16 Empereur, s.220-1 viser et godt billedet af det omtalte hjørne af templet (øverst til venstre), inden udgravningerne begyndte. I forgrunden ses resterne af den koptiske basilika.
- 17 Jf. rekonstruktion i Vörös 2004, s.70-91. Et andet eksempel på en ægyptisk tempelbygning med rent græske detaljer kan ses i Alexanders orakeltempel i Siwa.
- 18 En artikel af J. Danielsen med udgangspunkt i denne publikation forelå i *Papyrus* 19/2 1999.
- 19 Meyboom s. 53, 55, 75-78.
- 20 Vörös 2001 s. 98ff.
- 21 I sin publikation fra 2004, s. 89 nævner Vörös kort ligheden med Medinet Habu-templets *migdol* (tårn).
- 22 Som antaget af H. Whitehouse (citeret af Martin s.423 med n.56), hvem vi skylder opdagelsen af dal Pozzo-akvarellerne i Windsor Castle i 1976.
- 23 Vörös 2004, s.69.
- 24 Vörös 2004, s.182-215.

Kongeideologi i det ptolemæiske Ægypten

Farao eller basileus?

Jan Brix

Forholdet mellem den ægyptiske og græske kultur i det ptolemæiske Ægypten er vigtig med henblik på forståelsen af Ptolemæerrigets historie. På dette punkt findes der to dominerende forskningstraditioner: den ene fastholder, at mødet mellem disse to kulturer skabte grundlaget for en helt ny og distinkt kultur – den “græsk-ægyptiske”. Denne “skole” anså imidlertid den ægyptiske kultur for at være den dominerende part i denne sammensmeltning. Den anden gruppe forskere fastholder imidlertid, at mødet mellem disse to storslåede kulturer ikke udartede sig i en ny kultur, men forblev isolerede, og indflydelsen, de havde på hinanden, var af overfladisk karakter.

Det interessante spørgsmål i denne forskningsdebat er imidlertid, om den ptolemæiske kongeideologi i Ægypten var udpræget græsk-makedonsk, ægyptisk, eller om der var tale om eksistensen af to forskellige, men ligestillede, ideologier? Det har gentagne gange været fremført, at grækerne ligesom libyerne, nubierne og perserne absorberede den ægyptiske kultur. Denne misvisende opfattelse skyldes i høj grad forskernes tolkning af ptolemæernes produktivitet med hensyn til at bygge traditionelle ægyptiske templer. Desuden lod kongerne sig afbilde som faraoner i templernes ikonografi og fik deres navne indsat i kartoucher, og man oversatte deres navne til ægyptisk [fig. 1]. På grundlag af dette materiale har man konsekvent antaget, at den ptolemæiske kongeideologi var faraonisk. Andre forskere har imidlertid argumenteret for, at det først var fra og med Ptolemaios IV Philopator (221-204 f.Kr.), at man gik væk fra den græsk-makedonske kongeideologi, hvilket afspejledes i brugen af faraoniske kongetitlaturer og skikke. Ptolemaios IV forsøgte simpelthen at lade kongedømmet “faraonisere” for at opnå større sympati hos den ægyptiske befolkning.

Dette baseres hovedsageligt på tolkningen af tre præstedekreter: Kanopus-dekretet fra 238 f.Kr. (Ptolemaios III Euergetes), Raphia-dekretet fra 217 f.Kr. (Ptolemaios IV) samt det berømte Rosetta-dekret fra 196 f.Kr. (Ptolemaios VI Epiphanes). Man har ud fra den anvendte kongetitlatur i disse dekreter påpeget en udvikling hen imod en “faraonisering” af det ptolemæiske kongedømme.¹

Kongetitler i det ptolemæiske Ægypten

Den ægyptiske konge identificeredes naturligvis gennem den femfoldige faraoniske titlatur, men også gennem en lang række kongelige betegnelser, som for eksempel “Hans Majestæt” (*hm.f*), “Herre over de to lande” og sidst men ikke mindst de to traditionelle epiteter “elsket af Ptah” og “elsket af Isis”.

Alexander den Store erobrede Ægypten i 332 f.Kr., men da han døde i 323 f.Kr., blev magten i Ægypten reelt overdraget til general Ptolemaios, der i 304 f.Kr. lod sig krone til farao.² Alexander den Store havde ladet sig krone til konge af Ægypten i Memfis, og efterfølgende fik han tildelt de traditionelle faraoniske titlaturer. Til sammenligning antog han aldrig de typiske persiske kongetitler “Storkongen” og “Kongernes konge”, men benyttede i stedet den simple græske titel “basileus”. Alexander begyndte at optræde som “Ægyptens beskytter” på de ægyptiske templer, og med hensyn til kongetitulaturen fik han tilføjet Nektanebo II's Horus-navn “Han, som uddriver de fremmede” (*tn h3swt*). I begge tilfælde refererede navnet til perserne, hvilket også var tilfældet med Alexanders umiddelbare efterfølger, Filip Arrhidaios’ *nebtj*-navn “Herskeren over fremmedlandene” (*hk3 h3swt*). Efter Alexanders død gjorde man sig i Ægypten store anstrengelser med hensyn til legitimeringen af Alexander IV's ret til at herske ved at give ham *nebtj*-navnet “Den, hvis embede blev givet af hans fader”, mens guldful-

var af størst betydning og gav de ptolemæiske herskere deres individuelle karakter. Disse kulttitler inkluderede for eksempel “Soter”, “Philadelphos”, “Euergetes”, “Philopator”, “Epiphanes”, “Philometor” og “Eukharistos”. Ptolemaios blev med hieroglyffer translittereret “ptlmys”, mens for eksempel kulttitlerne konstant blev tolket i lyset af den farao-niske kongeideologi: Kulttitlen “Euergetes” (“Den, der gør godt”) blev på ægyptisk til *ir m³t* (“Den, der gør sandhed”) (fig. 3], mens “Epiphanes” (“Den, som kommer frem”) blev til *ntr pri* (“Guden, som kommer frem”) og “Eukharistos” (“Herre over godheden”) blev til det ægyptiske *ntr nfrw* (“Skønne gud”) osv.

Kanopus, Raphia og Rosetta

I anden halvdel af det 3. århundrede f.Kr. var det de ægyptiske præsters pligt én gang om året at komme fra alle dele af landet for at deltage i en synode. I visse tilfælde blev de resolutioner, som blev bestemt, skrevet ned på en stele i tre versioner: græsk, demotisk og hieroglyfskrift. Disse steler blev sædvanligvis opstillet i de store templers tempelgårde så at “alle og enhver” havde mulighed for at læse dem.

Det er den almindelige opfattelse, at disse præstedekreter er et udtryk for den ptolemæiske kongeideologi. Et særdeles stort problem for det ptolemæiske monarki var at skabe en enkelt ideologisk og kultisk figur, der kunne forene den græske og ægyptiske kultur. Således er det den almindelige forestilling, at ptolemæerne forsøgte at udnytte det ægyptiske præsteskabs autoritet til dets egen fordel, og at de op-

kenavnet præsenterer ham som “Hersker over hele landet”.

Ptolemæerne lod sig, ligesom deres forgængere, afbilde som faraoner. De ægyptiske præster sørgede for, at den historiske konge officielt blev repræsenteret på templernes relieffer på en sådan måde, at det var i overensstemmelse med kongens kultiske forpligtelser [fig. 2]. De ægyptiske præster anerkendte ptolemæernes faraoniske status, og de faraoniske titulaturer, som blev tildelt kongerne samt visse dronninger, udgjorde et påfaldende eksempel på denne anerkendelse, hvilket imidlertid ikke er noget enestående i Ægyptens historie. Ptolemæerne var grækere, og derfor blev det ptolemæiske monarki også indtil slutningen af dynastiet defineret via den græske kongetitel “basileus”. Dertil kommer to andre titler eller epiteter, der tilsammen udgjorde den ptolemæiske nomenklatur i Ægypten: patronymet (slægtsbetegnelsen) og den guddommelige kulttitel (“epiklesis”), hvoraf den sidstnævnte

Fig. 1 Ptolemæisk kongetitulatur i Edfu-templet (Ptolemaios X). Foto Kurt Hellemose.

Fig. 2 Ptolemaios VIII i Philæ Foto LM.

Fig. 3 Ptolemaios VIIIs kartoucher i Philæ. Foto LM.

Fig. 4 Kanopus-dekretets øverste del med Ptolemaios og Berenike foran ægyptiske guder (med en del af dekretteksten udeladt). Fra A. B. Kamal, *Stèles ptolémaïques et romaines*, (CGC), II, Cairo 1905, pl. 59 (nr. 22186).

fordrede præsteskrabet til at udtrykke dets loyalitet åbent for at opnå størst mulig støtte hos den ægyptiske befolkning. Dette kommer ifølge forskerne til udtryk i Kanopus-, Raphia- og Rosetta-dekreterne. Kanopus-dekretet anses generelt for at være et udtryk for den gamle græsk-makedonske kongeideologi, mens kongen i Raphia- og Rosetta-dekreterne pludselig dukker op som ægyptisk farao, og man antager på baggrund heraf, at den ptolemæiske herskers rolle som græsk-makedonsk konge viger til fordel for den ægyptiske farao.

Forskerne har ofte postuleret, at det ptolemæiske monarki under den tredje Ptolemaios fortsat var et græsk-makedonsk monarki. Dette ændredes imidlertid under Ptolemaios IV og V, da dynastiet internt var præget af intriger, og den indenrigspolitiske situation var ustabil. Ægypten oplevede på daværende tidspunkt en ægyptisk "nationalisme", der kom til udtryk i forskellige litterære værker. Ptolemæerne var derfor, i langt højere grad, nødsaget til at optræde som ægyptiske faraoner og dermed påtage sig de ægyptiske traditioner for at monarkiet bedre kunne appellere til den ægyptiske befolkning. Dette kom blandt andet til udtryk ved at ptolemæerne antog dele af den faraoniske kongeideologi, som for eksempel kongetituler og regaler, hvilket traditionelt er blevet set som et udtryk for, at ptolemæerne gav adskillige indrømmelser til det stærke ægyptiske præsteskab.³

I Kanopus-dekretet fra 238 f.Kr. ærede det ægyptiske præsteskab ikke Ptolemaios III med nogen faraoniske tituler, men dette ændredes allerede med Raphia-dekretet fra 217 f.Kr., der med dette

treversionersdekret fejrede Ptolemaios IVs sejr over seleukiderne i slaget ved Raphia på grænsen mellem Ægypten og Palæstina. H.-J. Thissen har i detaljer studeret dette dekret, og han konkluderede følgende: "Den ægyptiske indflydelse i indholdet viser sig meget slående umiddelbart i begyndelsen af Raphia-dekretet (l. 1-4) i den ægyptiske kongetituler på græsk. Indtil da havde hver eneste ptolemæer sin tituler i den traditionelle hieroglyfskrift, og var for den lokale befolkning dermed netop "farao". Gennem titulaturens optagelse i den græske tekst bliver han nu også for grækerne præsenteret som græker – tydeligvis en indrømmelse til det græske hof. Derefter er den græske tituler kun bevaret i Rosetta-stenen; vi har ingen tilsvarende dekretter fra den sjette til niende ptolemæers regeringstid. Så vi ved ikke, om traditionen med den ægyptiske tituler blev fortsat i det græske sprog. I et tresproget dekret fra Ptolemaios XI Soters tid [OGIS 739] optræder den femfoldige tituler i hvert fald ikke mere."⁴ Andre historikere har fulgt op om denne opfattelse og bidraget til diskussionen, og de kommer ligeledes frem til, at en sammenligning af Kanopus- og Raphia-dekretet afslører en forøget "faraonisering" af det ptolemæiske dynasti.⁵

C. Onasch diskuterer Rosetta-dekretet ud fra samme synspunkt samtidig med, at han sammenligner Rosetta-dekretet med Kanopus-dekretet for derigennem at påvise, at det ptolemæiske dynasti var blevet "faraoniseret".⁶ Både H.-J. Thissen og C. Onasch antager, at tilstedeværelsen af den femfoldige faraoniske kongetituler på græsk, og ikke kun på demotisk og hieroglyfskrift, repræsenterer

Fig. 5 Hovede af Ptolemaios III Euergetes i græsk stil, erhvervet i Rom. Ny Carlsberg Glyptotek ÆIN 933.

en betydelig anerkendelse af den faraoniske kongeideologi og det ægyptiske præsteskab. De hævder, at Ptolemaios IV og V via kongetitlaturen lod sig afbilde som faraoner overfor de græske undersåtter, og at dette skulle understøtte deres antagelse af, at det ptolemæiske monarki var ved at blive “faraoniseret”.

Det interessante ved de tre dekreter er, at de er blevet formuleret og opstillet af det ægyptiske præsteskab – som det normalt var tilfældet med præstedekreter – i de ægyptiske templer, og ikke af det ptolemæiske bureaukrati. Desuden har disse dekreter, til forskel fra de mange andre ægyptiske dekreter, en græsk version.⁷ Nogle har derfor hævdet, at det ptolemæiske bureaukrati spillede en ikke ubetydelig rolle i sammensætningen af dekreterne, og det kan da heller ikke benægtes, at dekreternes strukturer og ordsammensætningen har visse græske karaktertræk.

Kanopus-dekretet [fig. 4] indleder med en dateeringsformular, efterfulgt af årsagen til, hvorfor det ægyptiske præsteskab tog til byen Kanopus øst for Alexandria. Det gjorde de først og fremmest for at fejre årsdagen for Ptolemaios III's tronbestigelse samt dennes fødselsdag (l. 1-7), men også for at ære kongen og dronningen med en lang række æresbevisninger (l. 7-21). Kongetitlerne i Kanopus-dekretet er sparsomme, og begrænser sig til den græske kongetitel, patronymet samt den guddommelige kulttitel: “Siden kong Ptolemaios, søn af Ptolemaios, Theoi Euergetai”. Det bemærkelsesværdige er fraværet af den faraoniske kongetitulatur, selv i den ægyptiske version. Det ægyptiske præsteskabs

beskrivelse af kongens bedrifter har været tolket som et forsøg på at tilpasse kongens handlinger til den faraoniske kongeideologi.⁸ Dette synspunkt kan til dels accepteres, så længe det er begrænset til det ægyptiske præsteskabs opfattelse af Ptolemaios III's handlinger. Denne beskrivelse må ikke opfattes som en refleksion af Ptolemaios III's eget syn på begivenhederne, og derfor kan det ikke konkluderes, at Ptolemaios handlede som farao, fordi præsteskabet præsenterede ham som sådan. Der er i dekretet lagt stor vægt på, hvad Ptolemaios III havde gjort for den ægyptiske religion og Ægypten. Kongen havde desuden gjort meget godt for helligdommene over hele landet samt æret guderne Apis og Mnevis (l. 8). Efterfølgende kommer en beskrivelse af den tredje syriske krig (l. 10-11), og derpå en forsvarskrig (l. 12-13), hvorefter der nævnes en lang række kongelige handlinger, som klart bærer et ægyptisk præg [fig. 5].

Raphia-dekretet er en mindelede om et møde mellem de ægyptiske præster fra Memfis samt Ptolemaios IV's sejr over Antiokhos III i slaget ved Raphia i 217 f.Kr. Denne resolution blev lavet af en præsteforsamling den 1. Paophi (Artemisios) 217 f.Kr., kort efter hans tilbagevenden fra sejren over Antiokhos III, der sluttede den fjerde syriske krig. I dette dekret findes – foruden den femfoldige faraoniske titulatur – andre faraoniske titler. H. Gauthier mente, at der var tale om nye officielle titler, men desværre er disse titler ikke blevet bevaret i den græske tekst (l. 33-34).⁹ Og i den ægyptiske version ser vi de traditionelle ægyptiske titler: *Det er bestemt, at en statue af kong Ptolemaios, som lever for evigt, elsket af Isis, skal rejses og skal gives navnet Ptolemaios-Horus, som beskytter sin fader, hvis sejr er smuk* [fig. 6].

Raphia-dekretet fremhæver på mange punkter en faraonisk tilgang, og selve teksten er på mange måder traditionelt ægyptisk: første del omhandler Ptolemaios IV's orakeldrøm, hvori de ægyptiske guder åbenbarede sig for ham og lod ham kende sin fremtidige succes. Herefter omtales slaget ved Raphia samt kongens sejrige felttog til det levantinske område (l. 7-19). Selvom dekretet kan karakteriseres som typisk ægyptisk, er der adskillige sproglige og strukturelle elementer, der reflekterer en græsk indflydelse. Et af disse græske særtræk er afbildet i dekretets øverste register [fig. 7]. Her ses Ptolemaios IV siddende på en stejlende hest i færd med at spidde en fjende med en makedonsk lanse. Eftersom denne positur ikke har præcedens i den ægyptiske kongeikonografi, må den naturligvis have et græsk-makedonsk forbillede. Han bærer imidlertid den

Fig. 6 Hovede af kolossalstatue af Ptolemaios IV Philopator i ægyptisk stil, fundet i Abukir. Græsk-romersk Museum, Alexandria. Foto LM.

dobbelte kongekrone, og bag ham står dronning Arsinoe i skikkelse af en ægyptisk gudinde. Kongen omtales som en “ungdommelig Horus”, der “gør Ægypten lykkeligt” og styrker Thothes love. Ptolemaios fulgte i Ptahs og Ras fodspor, og som resultat af denne fromhed var han blevet valgt og godkendt af guderne. Lignende guddommelige relationer ses i Rosetta-dekretet, hvor Ptolemaios V ligeledes omtales som en “ungdommelig Horus”, “elsket af Ptah”, “udvalgt af Ptah”, “majestætisk ligesom Ra”.

Rosetta-dekretet [fig. 8] omhandler i det hele taget en række lignende spørgsmål som dem, der er blevet identificeret i Kanopus- og Raphia-dekreterne. Dette dekret er også karakteriseret af en blanding af græske og ægyptiske elementer, og har ligeledes en græsk, demotisk og hieroglyfisk version. I dette dekret er den femfoldige faraoniske titulatur ikke til at tage fejl af: *Den ungdommelige Horus, der er kommet frem i glans på sin faders trone; De to herskender af stor tapperhed, som har genetableret De To Lande, og gjort det elskede land perfekt; Den gyldne falk har forbedret folks liv, herre af heb-sed, ligesom Ptah og majestætisk ligesom Ra; Kongen, arving til guderne, som elsker deres fader [Ptolemaios 4.], udvalgt af Ptah, Ras sjæls magt, Amons levende billede; Søn af Ra, Ptolemaios, som lever for evigt, elsket af Ptah, guden som kommer frem, herre af godhed, søn af Kong Ptolemaios og dron-*

ning Arsinoe. Den græske version gengiver alle disse epiteter og titler, men erstatter Ptah med Hephaios, Ra med Helios og Amon med Zeus.¹⁰ Til trods for Rosetta-dekretets overvejende ægyptiske karakter dukker der enkeltvis græske elementer op i teksten som for eksempel “Theos Epiphanes” (“guden, som kommer frem”), “Eukharistos” (“herre over godhed”) samt “Theoi Philopatores” (“guderne, som elsker deres fader”). Dekretets ægyptiske karakter kommer bedst til udtryk i beskrivelsen af Ptolemaios Vs tilintetgørelse af et ægyptisk oprør i det thebanske område (l. 23), og senere omtales *tilintetgørelsen af disse ugudelige mænd... ligesom Hermes og Horus, søn af Isis og Osiris, tidligere håndterede oprørere på disse steder* (l. 26-7). Det er bemærkelsesværdigt, at Ptolemaios Vs undertrykkelse af det ægyptiske oprør fremstår som et samarbejde med de ægyptiske guder, hvorfor det ellers kunne være blevet opfattet som et oprør mod fremmedherredømmet, hvilket kunne opfordre til yderligere oprør. Sammenligningen mellem kongen og Horus tjente præsteskabets såvel som kongens interesser, da begge parter ønskede fred og stabilitet. Den sidste sektion af Rosetta-dekretet omhandler de forskellige ærestitler, som præsterne tildelte Ptolemaios V. Det interessante er, at selv når præsterne i dette afsnit refererer til Ptolemaios V, benytter de sig ikke af faraoniske titulaturer. Ptolemaios bliver omtalt som “elsket af Ptah” (l. 38, 49), “lever for evigt” (l. 38), men han tituleres konsekvent som *kong Ptolemaios, Theos Epiphanes Eukharistos* (l. 37, 38, 49, 51 og 53). Dette vil med andre ord sige, at hans græske titler forbliver intakte.

Farao eller basileus?

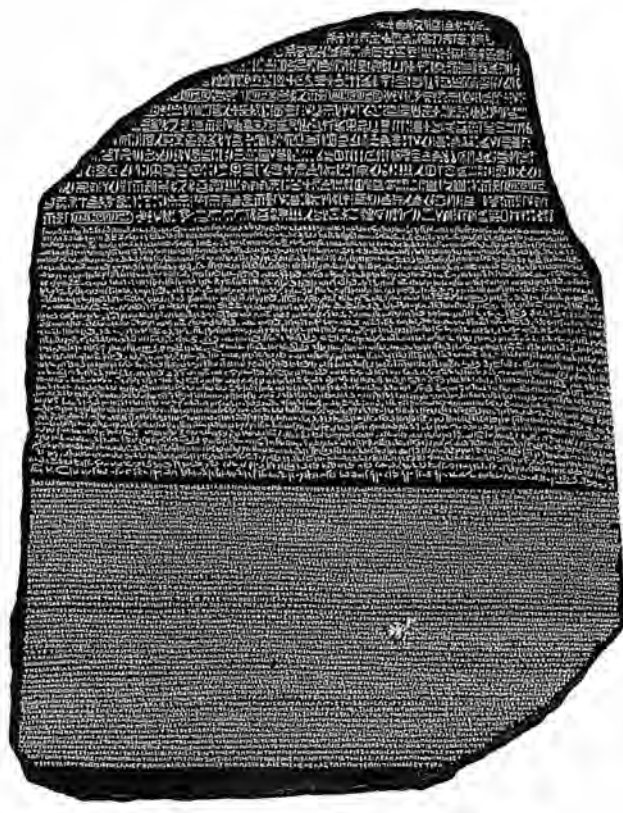
Hvis man skal undersøge en eventuel “faraonisering” eller mangel på samme, må det være vigtigt at fastslå ptolemæernes selvopfattelse via deres egen brug af kongetitulatur. Tidligere forsøg på at identificere kongeideologien i ptolemæisk tid lider af en hyppigt gentagen metodisk fejl, nemlig at man ikke skelner mellem en officiel og uofficiel kongeideologi. Man har hovedkulds benyttet sig af alle kilder uden at se på deres ophav. For at kunne give en fyldestgørende analyse af kongeideologien må man skelne mellem de kilder, som stammer fra kongen, den kongelige familie og det kongelige bureaukrati, mens ethvert dekret, dokument eller brev, som stammer fra ptolemæiske undersåtter, fremmede herskere osv. må kategoriseres som uofficielle kilder.

Det mest overbevisende argument imod en “faraonisering” af ptolemæerne er brugen af kongetitulatur i den kildegruppe, som betegnes officielle kil-

Fig. 7 Detalje fra Raphia-dekretet. Fra G. Hölbl, *A History of the Ptolemaic Empire*, s.163.

Fig. 8 Rosette-dekretet. Fra internettet.

der. Hvis Ptolemaios V var blevet kronet til farao i Memfis og i den forbindelse antog den ægyptiske kongetitulatur og blev opfattet som farao i ægypternes såvel som grækernes bevidsthed, burde dette så ikke blive reflekteret i andre græksprogede dokumenter? En detaljeret gennemgang af det græksprogede officielle kildemateriale har imidlertid vist, at det kun er de græske titler og epiteter, som dukker op i det officielle kildemateriale, mens de ægyptiske titulaturer konsekvent er fraværende.¹¹

H.-J. Thissen og U. Wilcken opdagede i sin tid et muligt kongeligt dekret fra Ptolemaios IVs regeringsperiode, som skulle understøtte en introduktion af den faraoniske kongetitulatur. En sådan forandring i de officielle bureaukratiske dokumenter vil utvivlsomt være bevis for en eventuel "faraonisering" samt et bevis på, at Ptolemaios V forsøgte at afbilde sig som farao overfor både den græske og ægyptiske befolkning. Dette papyrusdokument er den meget fragmenterede Papyrus München,¹² der på mange punkter minder om Raphia-dekretet, og teksten indeholder helt klart dele af den faraoniske kongetitulatur. Wilcken noterede sig, at titlerne ikke var i genitiv, som tilfældet var i Raphia-dekretet, men derimod i nominativ. Dette fik ham til at antage, at der var tale om et kongedekret, eftersom kongedekreter konsekvent blev indledt med kongens navn i nominativ. Dette er imidlertid ren og skær spekulation, idet der ikke findes beviselige retningslinier for, hvilken kasus et kongenavn skal indledes med. Desuden er teksten så fragmentarisk, at man ikke kender årsagen eller omstændighederne omkring tekstens ophav eller adressat. Det eneste,

som er bevaret nogenlunde, er kongens titler i nominativ.

Thissen og senere også Onasch har peget på et andet præstedekret fra Ptolemaios IXs regeringsperiode. Dette dekret er kendt som OGIS 739 og er et fragmentarisk dekret, som også er overleveret i tre versioner. Her kunne man forvente, at det ægyptiske præsteskab havde fulgt Raphia- og Rosetta-dekreterne, og benyttet sig af den femfoldige faraoniske titulatur til at ære Ptolemaios IX. Dette er dog ikke tilfældet, eftersom den græske tekst kun inkluderer kongens græske titler, og enhver form for faraonisk titulatur er udeladt.

Der er på nuværende tidspunkt kun overleveret fem dedikationer, som både har en ægyptisk og græsk tekst. Der er tale om to tempeldedikationer fra Ptolemaios IIIs regeringsperiode (SB 9299 og SB 9301) samt tre tempeldedikationer fra Ptolemaios IVs regeringsperiode (SB 9300, SEG 8;360 samt SEG 16;860). De første to inskriptioner stammer fra Alexandria og er to identiske dedikationer til Serapis, mens de tre andre er tempeldedikationer fra henholdsvis Alexandria og Cusae. Den første af disse tre, som er fra Alexandria, er en dedikation til Harpokrates, mens de to andre, som er fra Cusae, er dedikeret til Aphrodite Ourania. Spørgsmålet er så, om disse fem dedikationer kan tolkes som et udtryk for "faraoniseringen" af ptolemæerne?

Den ægyptiske tekst i SB 9299 og SB 9301 lyder “Kongen af Syd og Nord, arving til broderguderne, valgt af Amon, Ras liv er magtfuld, søn af Ra, Ptolemaios, som lever for evigt, elsket af Ptah. Han som gjorde templet og det hellige indelukke til Serapis”. Denne dedikation fra Ptolemaios III's regeringsperiode er den mest fuldstændige, set med en ægypters øjne, idet titlerne i Ptolemaios IV's dedikationer kun indeholder titlerne “elsket af Isis” og “lever for evigt”. Det er ganske bemærkelsesværdigt, at disse titler – til forskel fra Raphia- og Rosetta-dekreterne – ikke findes i den græske tekst. Hvis man skulle følge de antagelser, der er blevet foretaget på baggrund af Kanopus- og Raphia-dekreterne, kunne man i det mindste forvente, at der i en dedikation til Ptolemaios IV optræder elementer af den femfoldige faraoniske titulatur, hvilket imidlertid ikke er tilfældet. Med hensyn til Ptolemaios III, der ifølge de traditionelle tolkninger af Kanopus-dekretet modsatte sig “faraoniseringen”, finder man bemærkelsesværdigt nok det største antal faraoniske titler ved siden af dennes græske titler. Hvis den ptolemæiske konge ønskede at afbilde sig selv som farao, kunne han i det mindste have sørget for, at de faraoniske titler var blevet oversat og inkorporeret i den græske tekst, så at både ægyptere og grækere vidste, at han var farao. Men eftersom de kun optræder i den ægyptiske tekst, var det udelukkende det ægyptiske præsteskab og andre lærde, der kunne læse teksten.

Ptolemæiske tekster fra det levantinske område viser imidlertid i en række tosproglige tekster (græsk og aramæisk), at aramæisktalende personer måtte tiltale ptolemæerne med den titel, som de traditionelt henvendte sig til deres konger med. Det var almindelig praksis, at aramæisktalende personer

benyttede sig af titlen “kongernes konge” i respekt for de ptolemæiske konger.¹³ At der ikke blev gjort de store anstrengelser med hensyn til at få den aramæiske titel til at korrespondere med den græske basileus-titel antyder, at der ikke har eksisteret en såkaldt titulaturprotokol. Den titulaturbrug man finder i det uofficielle kildemateriale i Ægypten, er næsten altid de tre græske titler. Man burde på baggrund af Ptolemaios Vs “faraonisering” forvente, at dedikationer, skrevet af ægyptere, indeholdt de faraoniske titler, hvilket imidlertid ikke er tilfældet. Det vil med andre ord sige, at brugen af den faraoniske titulatur i dekretene ikke havde en afsmittende effekt på hverken den græske eller ægyptiske befolkning.

Denne artikel er ikke en argumentation for, at kongeideologien i ptolemæisk tid var græsk-makedonsk, men derimod at situationen er mere kompleks end som så, og at det ptolemæiske Ægypten er et klassisk eksempel på kulturel sameksistens. Mangfoldigheden af titler, som dukker op i kildematerialet, er sandsynligvis et udtryk for, at ptolemæerne blev opfattet som herskere i overensstemmelse med den dominerende kultur til trods for, at de var grækere og opfattede sig selv som grækere. At ptolemæerne i dekretene blev betegnet som farao, og i det levantinske område blev betegnet kongernes konge, men selv betegnede sig som græske konger, skal ses som udtryk for kulturel sameksistens. Ptolemæerne gjorde ikke noget forsøg på at hellenisere de kulturer, som var underkastet ptolemæisk herredømme. Således kunne ægypterne, jøderne, cyprioterne og syrerne opfatte kongen i overensstemmelse med deres egen kultur, og afbilde ham i traditionel forstand.

NOTER

- 1 Thissen, H.J., *Studien zum Raphiadekret*, 1966; Onasch, C., ‘Zur Königsideologie der Ptolemäer in den Dekreten von Kanopus und Memphis (Rosettana)’, *Archiv für Papyrologie* 24/5, 1976, s.137-55.
- 2 Diodor XX, 2-4.
- 3 Koenen, L., ‘Die Adaptionen ägyptischen Königsideologie am Ptolemäerhof’ i *Egypt and the Hellenistic World, Proceedings of the International Colloquium*, år s.155.
- 4 Thissen, H.-J., *op. cit.*, s.80-81.
- 5 Austin, M.M., *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. A Selection of Ancient Sources in translation*, 1981; Bagnall, R.S. og Derow, P. *Greek Historical Documents: The Hellenistic Period*, år s. 226.
- 6 Onasch, C., *op. cit.*, s.148.

- 7 Sethe, K., *Hieroglyphische Urkunden der griechisch-römischen Zeit*, 1904-16.
- 8 Onasch, C., *op. cit.*, s.154
- 9 Gauthier, H., *Un décret trilingue en l'honneur de Ptolémée IV*, 1925, s.77.
- 10 Johnson, C.G., *Ptolemy V and the Rosetta Stone: The Egyptianisation of the Ptolemaic Kingship*, AS 26, 1995, s.144-55.
- 11 Brix, J., ‘Kongeideologi i det ptolemæiske Ægypten: Ægyptisering, hellenisering eller sameksistens?’ (Upubliceret opgave, Aarhus Universitet, 2004).
- 12 Wilcken, U., ‘Zu den Papyri der Münchener Bibliothek’, *Archiv für Papyrologie*. I, 1901, s.484.
- 13 Huss, W., ‘Der König der Könige’, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 93, 1977, s.137.

Ægypten i Indien

Tine Bagh

De fleste, som rejser til Indien, tænker nok ikke umiddelbart på at lede efter ægyptiske samlinger, men ikke desto mindre er der flere byer i dette store land, hvor man kan se genstande fra Ægypten. Min rejse sidste sommer til Delhi, Rajasthan og Agra bragte mig til museer i Delhi og Jaipur, hvor jeg i forvejen vidste, at de havde ægyptiske samlinger, og andre findes i Calcutta, Baroda, Bombay, Hyderabad og Lucknow.

Nationalmuseet i Delhi [fig. 1]

Delhi er opdelt i Old og New Delhi, og centralt i New Delhi, ikke langt fra India Gate, ligger Nationalmuseet. Det blev grundlagt af premierminister Nehru i 1955 og var færdigt som museum i 1960. Museet ejer omkring 200.000 genstande, som dækker 5000 år af Indiens historie, og min guidebog sagde, at man mindst skulle være der nogle timer og helst skulle afsætte en hel dag for at få det bedste ud af museet. Så meget tid havde jeg ikke i forhold til alt det andet, vi skulle se i Delhi, så jeg skyndte mig gennem rummene i stueetagen for at lede efter en buste af Tuthmosis III, som jeg havde læst, skulle befinde sig på museet. Tilbage ved indgangen med uforrettet sag spurgte jeg i billetlugen, hvor den ægyptiske samling befandt sig. De hævdede, at den var lukket, men jeg gav ikke op og tog en runde mere. Bag en halvåben glasdør i et rum, der ellers så ud til at være under renovering, fandt jeg ham til sidst. Jeg ved ikke, om det var tilladt at gå derind eller at fotografere, men da der ikke var nogen i nærheden at spørge, gik jeg ind og tog et par billeder [fig. 2].

Statuen er af rød granit og siges at komme fra Karnak-templet. Den bevarede øvre del er næsten en meter høj, og der er tale om en sandsynligvis siddende statue over legemsstørrelse. Det er et traditionelt kongeportræt med *nemes*-klæde, uræus og falsk skæg, der ligesom den højre skulder er delvist ødelagt. Der er ingen indskrift bevaret, heller ikke på rygpillen, så identifikationen med en konge fra første halvdel af det 18. dynasti, og mest sandsynligt Tuthmosis III, er foretaget på grundlag af hans ansigtstræk med bl.a. en relativt lille, let smilende mund.

Den kongelige buste blev givet til Indien af den ægyptiske regering så sent som i 1975. Museet ejer foruden denne en samling af romerske terracottafigurer fra Fayum og koptiske tekstiler, som er skænket af Alice Heeramanek. Hendes mand, Nasli Heeramanek, var en kendt samler og antikvitethandler født i Bombay 1902, som i 1927 emigrerede til USA. Hans familie var *parsi*, en særlig sekt stammende fra Persien, og de havde i generationer samlet og solgt antikviteter. Genstandene fra Alice Heeramanek var ikke udstillet, da jeg var i Delhi.

Fig. 1 Delhi National Museum er en moderne bygning fra 1960.

Fig. 2 I Delhi National Museum har man den øverste del af en stor granitstatue af en konge fra begyndelsen af det 18. dynasti, sandsynligvis Tuthmosis III.

Central Government Museum i Jaipur

I Jaipur, den "lyserøde" by i Rajasthan, var det straks en anden historie. Her findes Indiens største ægyptiske samling, som også har en central placering i byens Central Government Museum. Dette museum går tilbage til Ram Singh II, som regerede i Jaipur fra 1835 til 1880. Han var en fremsynet ma-

Fig. 3 Min guidebog kalder Albert Hall i Jaipur for en af de mest bemærkelsesværdige bygninger fra kolonitiden – og en af de mest kitsch. Museet rummer bl.a. Indiens største ægyptiske samling.

harajah, der kom godt ud af det med det britiske overherredømme. I oktober 1875 påbegyndte dronning Victorias søn og efterfølger, prins Albert, der som konge kom til at hedde Edward VII, en stor-slået rejse til Indien på 4 måneder. Han rejste via Cairo og Suez, hvor han bl.a. mødte den nyligt valgte vicekonge af Indien, Lord Lytton. I forbindelse med Prins Alberts besøg i Jaipur i begyndelsen af 1876 havde Ram Singh besluttet at forevige den kongelige begivenhed ved at bygge et museum, som skulle hedde Albert Hall, opkaldt efter kronprinsen. Det skulle ligge midt i Jaipur i Ram Niwas Haven anlagt i 1868 med blomsterbede, springvand og bassiner sammen med bl.a. en zoologisk have. Ram Singh tog sammen med prins Albert de første spadestik, og selve bygningen blev designet af den engelske ingeniør, Samuel Swinton Jacob i en blanding af venetiansk stil i stueetagen og indisk *mughal* (indisk-islamisk) stil på første sal. Det var i øvrigt også i forbindelse med prins Alberts besøg, at Ram Singh II havde beordret bygningerne i hovedstrøget gennem byen malet lyserøde. Det var først og fremmest for at byen skulle fremstå ren og pæn, og da husene stadig males i den særlige terracotta-lyserøde nuance i dag, kaldes Jaipur stadig for den lyserøde by.

Museet [fig. 3] af sandsten og marmor var først færdigbygget i 1887 efter Ram Singhs død, men han havde fra starten udvalgt Dr. Thomas Holbein Hendley til at stå for indsamlingen og udvælgelsen af genstande til udstillingen, da idéen bag museer og indsamling af kunstgenstande var af engelsk og

vestlig oprindelse. Hendley havde allerede ved prinsens besøg udmærket sig ved bl.a. at have skrevet den første guidebog om Jaipur. Det var oprindeligt tanken, at samlingen i Jaipur fortrinsvis skulle bestå af lokalt kunsthåndværk, der skulle repræsentere Rajasthan og vise regionens rigdom. Det var tilsyneladende ikke den originale plan at inkludere ægyptisk kunst. I 1882 okkuperede England Ægypten, der blev et britisk protektorat, og bl.a. flere engelske embedsmænd og militærpersonale kom til Ægypten fra Indien. Der var således en politisk og administrativ udveksling og et netværk indenfor det engelske Imperium, der sandsynligvis også førte til, at Hendley fik kontakter til Ægypten. Han nævner første gang de ægyptiske genstande i Jaipur i et katalog fra 1895. Her beskrives det, hvorledes “Vitrine 336 indeholder en komplet, repræsentativ samling af ægyptiske antikviteter, som er samlet specielt til Jaipur af H.E. Brugsch Bey, museumsinspektør på Cairo Museum. Eftersom alle genstandene er ægte og er blevet udvalgt af en af de mest prominente autoriteter indenfor faget, vil studerende her finde alt, hvad der virkelig er nødvendigt for at opnå indsigt i emnet ægyptologi og for at gøre den studerendes fremtidige studier interessante. Skulle man ønske mere, kan man med fordel se nærmere på den serie af fotografier af de mest værdifulde genstande i Cairo Museum, som også er udstillet.”

Den ægyptiske samling i Jaipur

Den Brugsch, der nævnes, er den berømte ægyptolog Heinrich Brugschs (1827-1894) yngre bror Émile (1842-1930). Heinrich havde været professor i ægyptologi i Göttingen siden 1867, og Émile var af den navnkundige leder af det Ægyptiske Museum, Auguste Mariette, udnævnt som assistent. På det tidspunkt var der i virkeligheden tale om forgænger til Cairo Museet, Boulak Museet. Årsagen til, at Hendley forhandlede med Brugsch og ikke med museumsdirektøren selv, kan få en til at overveje, om det var en privat entreprise, eller om Brugsch handlede på ledelsens vegne. Hvor om alting er, så var det sandsynligvis også Brugsch, der havde forsynet Hendley med oplysninger om de ægyptiske genstande, som beskrives i kataloget fra 1895, da disse i det store hele var korrekte. Det centrale i det ægyptiske rum er en mumie med maske og dekoration af stuk i en mumiekiste af træ [fig. 4]. Det vides ikke med sikkerhed, om lige netop denne også hørte til den oprindelige samling fra Cairo udvalgt af Brugsch, men den er til gengæld den eneste, som i dag er udstillet i sin originale museumsvitrine med en katafalk under. Den enkle mumiekiste stammer fra Akhmim i Mellemægypten og er fra ptolemæisk tid. Den er af forgyldt træ med sort beg på kroppen, hvor der ikke er udskåret krydsede arme, som det ellers kendes fra tidligere mumiekister. Indskriften på kisten og kartonnagen på kroppen afslører ejeren som en kvinde ved navn Tutu, hvilket tilsyneladende var et meget almindeligt navn i Akhmim i Ptolemæertiden [Fig. 5].

Ligeledes fra Akhmim kommer en Ptah-Sokar-Osiris træfigur, der sandsynligvis hørte med til Tutus grav. Denne type mumieformede figur med vædderhorn og fjerkrone stående på en lille kiste var almindelig i ptolemæisk tid, hvor Osiris var smeltet sammen med Ptah og dødeguden Sokar fra Memphis. Skikken med at blive begravet med en lille Osiris-formet figur stammer tilbage fra Ny Rige, og dengang indeholdt de normalt en papyrus med Dødebogen, men fra det 25.-26. dynasti og i ptolemæisk tid var det oftest en såkaldt korn-Osiris, dvs en Osiris-for-

met ramme med spirende korn, der skulle vise, hvordan livet genopstod. En sådan fandtes sandsynligvis også oprindeligt i det hulrum, der var bag på figuren fra Akhmim. Gravudstyr er også repræsenteret med et skrin til ushabti-figurer, ligeledes fra ptolemæisk tid, sammen med en række ushabtier af fajance fra forskellige tidsperioder, Ny Rige og de fleste fra 21. dynasti og Sentiden.

De øvrige ægyptiske genstande, der altså også var nøje udvalgt til at vise det Gamle Ægypten frem, er alle af mindre størrelse og uden proveniens, bortset fra nogle fajance-rosetter, der var dekorative indlæg i Ramesses III's palads i Tell el-Yahudiyeh i det syd-østlige Nildelta. Fra Ny Rige kan desuden nævnes et fladt, bemalet træskrin, der menes at stamme fra Theben. Det tilhørte ifølge indskriften en kvinde ved navn Iyefret, og det ligner skrin, som de bl.a. kendes fra Deir el-Medina til f.eks. smykker og sminkekrukker. Et par af sidstnævnte til øjensminke, kohl, ejer museet også, ligeledes fra Ny Rige. Fra Mellemste Rige stammer et spejl af bronze, og Gamle Rige er repræsenteret med en træ-kølle, som de anvendtes til at slå på mejslers med, når man bearbejdede f.eks. kalksten og træ. I øvrigt er de fleste genstande fra Ny Rige eller senere, og bl.a. kan nævnes en række bronzefigurer, der viser de forskellige ægyptiske guder, flere af Osiris, Isis og Horus-barnet foruden Bastet, Nefertem, Apis-tyren og Nephthys. Lidt større er ibis-fugle til ære for Thot, hvor det oftest er hovedet og fødderne, der er af bronze, mens kroppen, hvis den er bevaret, kan være af sten eller træ. Guderne ses også i form af små fajancefigurer, hvor bl.a. Thueris, Bes, Thot, Horus og Anubis kan nævnes. Mange andre genstande af fajance kan ses i Jaipur så som diverse amuletter, der hører sammen med de små gudefigurer. Blå *udjat*-øjne, *djed*-piller, papyrusceptre, Isis-blod osv. Amuletter findes også af halvædelsten, især hjerter af karneol og *udjat*-øjne af lapislazuli. Nogle af de mindste genstande er skarabæer, hvor de fleste er af steatit. En del af dem bærer ægyptiske kongenavne som Amenhotpe III og Hatshepsut samt en med dronning Tejes navn. En ring med navneplade viser Sethos Is navn.

I det ægyptiske rum sås også flere gipsafstøbninger af større statuer omkring mumiekisten. De kan ikke have hørt til den oprindelige samling, da Hendley i kataloget skrev, at alt var originale genstande. Til gengæld er de med til at give samlingen lidt mere substans, da den som nævnt hovedsageligt består af mindre genstande. Afstøbningerne viser bl.a. Amenhotpe III og løvegudinden Sakhmet, hvor originalerne stammer fra Amenhotpes Mut-tempel ved Karnak.

De øvrige ægyptiske samlinger i Indien stammer alle fra den engelske kolonitid, hvor engelske embedsmænd fra bl.a. det legendariske Østindiske Kompagni og efterhånden også de indiske maharajaer fulgte Ram Singh II i Jaipurs eksempel og samlede og udstillede ægyptiske genstande. I Baroda i det vestlige Indien kan det nævnes, at Maharajah Sayaji Rao III, som kom på tronen i 1881, selv rejste til Ægypten i 1897, hvor han købte to steler og et relief. Allerede før rejsen til Ægypten havde han dog startet sin ægyptiske samling med en ægte ægyptisk mumie med tilhørende kiste. Denne var kommet til Indien Juledag 1895, og den var en af de første genstande, der kom på plads i hans nyligt byggede museum. Den stammer ligesom mumien i Jaipur fra Akhmim og er fra ptolemæisk tid.

Som nævnt i indledningen tager man næppe til Indien for at se på ægyptiske genstande, men historierne om, hvordan de kan findes midt

Fig. 4 Tutus mumie i Jaipur.

Fig. 5 Detalje af Tutus mumie.

i Indiens egen historie, er ganske interessante. Til afslutning kan nævnes en artikel i *The Statesman*, en af Indiens ledende aviser på engelsk, der fortæller om mumien i Jaipur. Den indledes med en lille misforståelse, idet det siges, at de fleste er uvidende om den kendsgerning, at museet udstiller resterne af et kvindeligt medlem af Tutu-klanen [!]. Museumsinspektør Rakesh Chholak fra Central Government Museum citeres derefter for at sige, at "selvom vi har mange antikviteter udstillet, så er mumien vores hovedattraktion. Både lokale og udenlandske turister bliver glædeligt overraskede, når de opdager, at vi har en ægte ægyptisk mumie på museet."

Det er måske ikke så mange, der opdager det, men skulle turen gå forbi Jaipur, kan det anbefales at indlægge et besøg hos Tutu.

Fotos af forfatteren

Litteratur

Egypt in India : Egyptian antiquities in Indian museums, redigeret af E. Bresciani og M. Bettrò; katalogdelen af S. Andrenucci et al., Pisa 2004. Jacobs D., *The Rough Guide to Rajasthan, Delhi and Agra*, 2007.

FUND & FORSKNING

Forsøg med ægyptisk fajance

Indtil nu er alle forsøg med at fremstille ægyptisk fajance foregået i laboratorier under kontrollerede forhold. Nu har Mark Eccleston eksperimenteret med at fremstille ægyptisk fajance på feltfod i Amarna; og Delwen Samuels tidligere forsøg fra 1987 med brød har efterladt en kopi af en ovn perfekt til dette eksperiment. Nu har man ikke arkæologisk fundet en egentlig "bageplade" til fajancen, så man må antage, at det var en *ad hoc* konstruktion. Til eksperimentet stillede man to løb muddersten i u-form med åbningen mod fyringshullet og lagde to store kropsskår fra en (moderne) krukke oven på mudderstenene som en næsten lige "bageplade"; oven på dem lagde man et lag kvartsgrus (2-5mm) indsamlet i omegnen. Herpå skulle fajancen ligge, så at den ikke brændte sammen med potteskårene. Bagefter (således var teorien) kunne man bruge kvartsgruset til næste fremstilling af fajance. Derefter lagde man et stort skår over fajancen og tætnede med mindre skår, så at der blev en lille tæt enhed til brændingen af fajancen.

Opskriften lød på 65% pulveriseret kvarts, 10% plastisk ler, 5% gummi arabicum, 13% kalcineret soda, 4% pulveriseret kalksten og 3% kobberoxid. Det er en lettere modificering af tidligere beskrevne forsøg, der lød på 80% kvarts, idet man fandt ud af, at tilsætning af plastisk ler og gummi arabicum gjorde materialet lettere at bearbejde.

To termofølere blev placeret i ovnen: den ene bagerst i fyringsrummet for at måle den aktuelle temperatur i ovnen,

den anden midt blandt fajancerne, som derfor ville angive brændingstemperaturen.

Der blev benyttet tørre palmeblade til optænding, og herefter fyredes med akacie, tamarisk og fyr. Efter 45 min. var temperaturen oppe på ca. 500°C, men herefter var det vanskeligt at fyre via fyringshullet, så man fyrede ovenfra også. Derpå steg temperaturen i de følgende 25 min. til ca. 800°C, hvilket er den laveste temperatur, hvorved ægyptisk fajance kan dannes. Efter at temperaturen havde ligget på godt 800°C i ca. en time, ophørte fyringen, og man lod ovnen køle til 200°C, hvorefter man kunne tjekke fajancen. Ingen aske fra fyringen var trængt ind under det store skår, der dækkede fajancen; genstandene var virkelig sintret, og den blå glaserings var dannet. Kvartsgruset under fajancen kunne uden besvær knuses og kunne således bruges til videre fremstilling af fajance, hvorved man med en sådan ovn både kunne brænde den færdige vare og fremstille råmateriale til næste produktion.

I andet forsøg fremstillede man små kakler med yderligere glaserings, som man havde fundet tilsvarende i Amarna. Først påførte man en gennemsigtig slip og derefter en kobberbaseret glaserings ovenpå igen. Ved brændingen anvendtes samme fremgangsmåde som i første forsøg. På sit højeste lå temperaturen på mellem 800°C, og 900°C i to timer. Efter nedkøling til 230°C var fire ud af seks kakler med flot blå glasur, mens to kakler, i hvilke man havde brugt lokalt indsamlede råmaterialer

Drueklase af fajance i sin form fra Amarna, nu i Petrie-museet.
Foto LM.

(saft fra udgravningshusets tamarisk til fremstilling af gummi arabicum til fajancemassen og bronzefilspåner til glasuren) mislykkedes.

Alt i alt var forsøgene vellykkede og viser, at man i en almindelig bageovn i Amarna har kunnet fremstille fajance i temperaturer op til mellem 800°C og 900°C. Dette er de første forsøg på at fremstille fajance i Ægypten med lokale materialer og teknikker, som de kunne have været tilgængelige i Nye Rige. Mark Eccleston, 'Replicating faience in a bread oven at Amarna', *Egyptian Archaeology* 32, 2008, s.33-35.

Nefertiti – Berlin tur/?

Hvem er den retmæssige ejer af det nok største ægyptiske mesterværk, Nefetiti i Berlin...?

De tyske udgravninger i Amarna foregik 1911-1914 under ledelse af Ludwig Borchardt. Han var specielt interesseret i *Siedlungsgrabung*, og han overtalte det Deutsche Orient-Gesellschaft (DOG) til at sponsorere sine udgravninger i Amarna. Udgravningerne blev dog betalt af DOGs kasserer, James Simons egen lomme for at undgå, at DOG skulle betale gaveafgift til staten. Desuden var Simon også koncessionsejer af udgravningerne, således at han stod som den legale ejer af tyskernes andel af fundene.

Foto LM

Tidligt i december 1912 fandt man Thutmoses værksted. Tilfældigvis var Borchardt til stede på udgravningen mellem d. 6. og 17. december. Ellers overlod han ansvaret til ægyptologen Herman Ranke.

På dette tidspunkt var Gaston Maspero direktør for den ægyptiske antikvitetsjeneste i Cairo. Forholdet mellem Borchardt og Maspero var høfligt på overfladen, men der var *no love lost* mellem dem. Den ansvarlige for antikvitets-inspektoratet i Mellemægypten var Masperos protegé, den dengang 34-årige klassiske filolog og arkæolog, Gustave Lefèbvre; denne blev imidlertid snart en kapacitet indenfor ægyptisk filologi. Derfor var det Lefèbvre, der skulle forestå delingen af fundene i Amarna. Straks efter delingen d. 28. jan. 1913 forlod Borchardt Amarna. Der er intet i den officielle dagbog, der antyder, at Borchardt har Nefertiti "med i kufferten", men i et brev til Heinrich Schäfer, dateret 5. feb. 1913 læses: "*I dag forlader H.M. [Hendes Majestæt] mit hus Jeg er først*

rolig når jeg modtager telegrammet om hendes ankomst."

I godt et årti holdt Borchardt Nefertitis eksistens hemmelig; men i 1924 blev hun udstillet af Schäfer – mod Borchardts vilje. Pierre Lacau, der nu var direktør for den ægyptiske antikvitetsjeneste, forlangte busten returneret til Ægypten med argumentet om, at der måtte være sket en fejl i fordelingen, der derfor burde rettes. Han satte Borchardt under pres ved at nægte ham – og siden hans efterfølgere – yderligere koncessioner i Ægypten.

Skakmat; men i oktober tog Lacau til Berlin for at forhandle med Schäfer: Busten skulle tilbage til Cairo, mens Berlin kunne få nogle Gamle og Nye Rige statuer af høj kvalitet samt en Dødebog med førsteklases illustrationer. Det ægyptiske museum (i Berlin) var ejet af delstaten Preussen. Her var man først positiv, men ændrede siden holdning – efter sigende pga. den offentlige mening.

Borchardt rejste til Amarna 16. jan. 1913, ledsaget af sin hustru Emilie for

at møde Bruno Gueterbock og hustru. Gueterbock var sekretær og redaktør for DOG. Heller ikke disse to mænd var de bedste venner. Straks efter ankomsten til Mallawi skrev Borchardt til Lefèbvre, at han ønskede en "*hurtig deling af fundene*," – helst inden d. 18. jan. 1913. Lefèbvre kom først til Amarna d. 20. Borchardt må have besluttet sig for en hurtig fordeling pga. en artikel i det tyske ugemagasin i Cairo *Ägyptische Nachrichten*, der skrev om "mageløse fund" i DOGs Amarna-udgravninger.

Borchardt skrev i sin dagbog, da Lefèbvre ankommer d. 20. jan., "*at han allerede vidste besked med vore vidunderlige fund gennem Herr von Bissing, der havde skrevet til ham om dem*". Det undrede tilsyneladende ikke Borchardt, der havde ventet "svinerier" fra von Bissing. Disse to havde tidligere været venner, men var nu bitre fjender. Begge mænd er blevet beskrevet som stejle typer.

Ved fordelingen af fundene gik fotos af genstandene på omgang, og tilsyneladende har Borchardt ikke vist Lefèbvre de bedste billeder af Nefertiti, hvilket Borchardt vedgår år senere. Ifølge de officielle rapporter ser Lefèbvre også de aktuelle genstande, men da er de allerede pakket i kasser, så det var en temmelig overfladisk undersøgelse; havde Lefèbvre overhovedet set busten? I protokollen over fordelingen står busten beskrevet som "*Buste en plâtre peinte d'une princesse de la famille royale*." dvs en gipsbuste af en prinsesse fra den kongelige familie. Hvis Lefèbvre ikke så eller undersøgte busten, må det have været Borchardt, der fortalte ham, at det drejede sig om en malet gipsbuste af en prinsesse.

Det er klart at Borchardt snød Lefèbvre. Da Lefèbvre gik ind på at lade alle gipsmaskerne fra Thutmoses værksted gå til Berlin, grupperede Borchardt busten blandt gipserne, skønt den er af kalksten overtrukket med et tyndt lag gips.

Rolf Krauss, 'Why Nefertiti went to Berlin', *Kmt* 19/3, 2008, s.44-53.

Udgravningsområdet fotograferet november 2008. Foto LM.

Amenhotpe IIIs dødetempel

Her har Hourig Sourouzian og hendes hold tidligere fundet en enorm statue af dronning Teje. Den er 3,62 m høj og forbundet med benet af en fragmenteret, siddende statue af Amenhotpe III, der således i størrelse kan måle sig med de såkaldte Memnon-kolosser. Sourouzian har ligeledes fundet endnu en monumental statue af Amenhotpe III knust i mangfoldige stumper. Derudover har gruppen også fundet dele af to sfinxer, hvis hoveder er portrætter af Amenhotpe og Teje. Hertil kommer endnu flere statuer af Sakhmet.

‘Nile Currents’, *Kmt* 19/2, 2008, s.8.

Theben vs. Herakleopolis

I Ihnasya al-Medina har Carmen Perez Die og hendes hold fundet en række interessante skindøre. Mens tre af dørene er velbevarede, er adskillige – til lige med omgivelserne – stærkt brandskadede. Dette kunne meget vel hænge sammen med kampene mellem Theben og Herakleopolis ved slutningen af Første Mellemtid og overgangen til det 11. dynastis magtovertagelse i Ægypten. [Vi har bevaret tekster, der taler om brændte og skændede grave i Herakleopolis. *AL*]

‘Nile Currents’, *Kmt* 19/2, 2008, s.6.

Horemheb

Under videre udgravning af skakten i Horemhebs grav (KV 57) har G. T. Martin og J. van Dijk fundet adskillige skår fra vinkrucker, hvoraf flere havde “etiketter” dateret til regeringsårene 13 og 14. Dette har betydning for fastsættelsen af Horemhebs regeringstid. Der har været mindst 92 vinamphorae i graven. Fra bunden af skakten udgik to rum – hver på 3 meter i længden – det ene mod vest, det andet i hjørnet mod nordvest. Theodore Davis fandt i 1908 det allerede knuste sarkofaglåg. Han fik det restaureret, men anbragte det omvendt på sarkofagen. Låget er nu placeret korrekt, og dets aldrig tidligere registrerede indskrifter er kopieret i facsimile.

‘Digging Diary 2007’, *Egyptian Archaeology* 32, 2008, s.27.

Gå glad i bad

I udgravninger foran den første pylon i Amon-templet i Luxor (M. Boraik og to SCA-hold) har man fundet et romersk bad, komplet med mosaikgulve og en række bassiner dekoreret med udskårne delfiner. Hvorvidt dette var et offentligt bad efter romersk skik, eller om det var et helbredelses-badeanlæg i

En moske ligger i vejen for rydningen af sfinx-alléen. Foto LM.

forbindelse med Aeskulap-kulten, diskuteres.

‘Nile Currents’, *Kmt* 19/2, 2008, s.8.

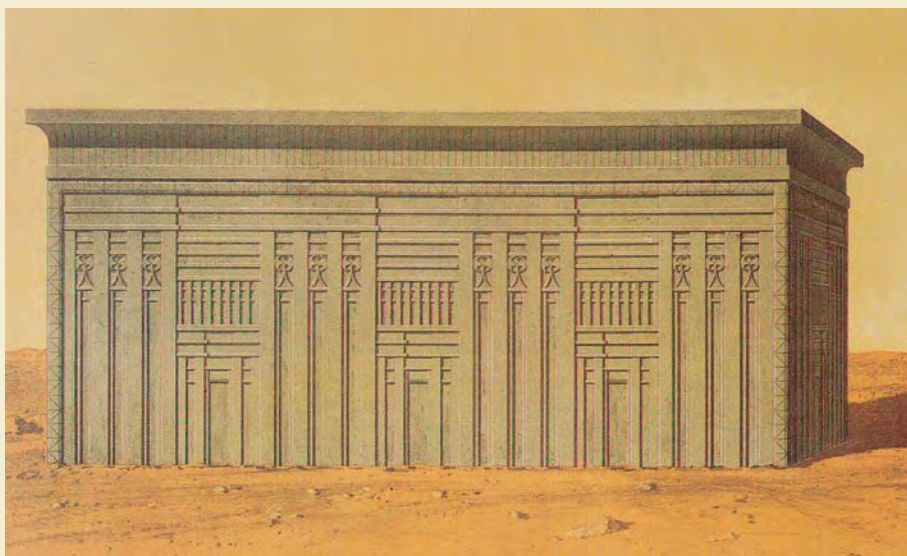
Mennesker eller oldsager

Der udgraves stadig i Sfinx-alléen mellem Luxor og Karnak; og guvernøren i Luxor har i sinde at åbne hele strækningen mellem de to templer for turister. Uheldigvis indebærer dette nedrivning af adskillige bygninger heriblandt moskeer og kirker, der er mere end 150 år gamle – og således antikviteter i sig selv [og som man må anse at folk bruger! *AL*]

‘Nile Currents’, *Kmt* 19/2, 2008, s.8.

Howard Carter

Der er tilføjet nye “numre” på <http://griffith.ashmus.ox.ac.uk/gri/>, der indeholder optegnelser fra Tutankhamons grav. Det drejer sig om kort og tegninger, Carters diagrammer, der viser hvor genstandene på mumien var anbragt, samt Burtons fotografier, der dokumenterer arbejdet i graven. Dertil kommer en kuvert fra 1896 adresseret til “Howard Carter, Der el-Bahri, Near Luxor”. Kuverten blev i 2007 fundet af italienerne i brokkerne uden for Harwas grav (TT37)

Mykerinos' basaltsarkofag tegnet af Prisse d'Avennes. Fra hans *Atlas of Egyptian Art*, opr. udgivet 1868-78, 2000, s.6.

'Notes and News, *Egyptian Archaeology* 32. 2008, s.14.

Hierakonpolis

I forbindelse med deres øvrige arbejde i det prædynastiske og tidligt dynastiske Hierakonpolis har Renée Friedman & co. fundet (endnu) en række dyrebegraavelser. Den første var en ung bavian på omkring tre år. Dernæst kom en grube med ni hunde. Heraf var de otte unge, og mindst to var hanner. De lå alle på venstre side og var kastet i sydfra. Ikke langt derfra lå seks katte i en cirkel på ca. 50 cm. i diameter. Fire af disse var killinger. En tredje grav indeholdt syv bavianer, en kat og en ung flodhest. I en fjerde grav lå en voksen hund og et får. 'Nile Currents', *Kmt* 19/3, 2008, s.11-12.

Omfattende tyverier

SCA fortsætter deres forfølgelser af tyverier af antikviteter i samarbejde med museer og auktionshuse; og det gælder ikke blot oldsager men også koptiske og islamiske genstande.

- Indlagte træpaneler fra minbar'en i Ganim al-Bahlawan moskeen
- Ditto fra Altinbuga al-Maridani moskeen

- Et marmorrelief fra Den Blå Moske
 - Tyve blev taget på fersk gerning i færd med at stjæle et pragtfuldt jern-vinduesgitter fra Rukaya Dudus *sabil kuttab* (kombineret brønd og skole)
 - Minbar'en fra al-Maridani moskeen er blevet fjernet, stykke for stykke, over en periode på en ti dages tid
- Det står klart, at de, der skal tage sig af moskeernes sikkerhed, ikke er deres stilling voksne. De fleste moskeer står under Awqaf Ministeriet (de religiøse stiftelser/fonde), mens Rukaya Dudus *sabil kuttab* står under SCA. Denne har en 24-timers vagt, der var i stand til at pågribe tyvene. 'Nile Currents', *Kmt* 19/3, 2008, s.12.

Kan Mykerinos' sarkofag bjærges?

D.17.06.08 skriver den engelske avis *The Inquirer*, at ægyptiske embedsmænd måske vil kontakte Robert Ballard, den mand der fandt *Titanic*, for at forsøge at lokalisere handelsskibet *Beatrice*, der sank et sted ud for den spanske kyst i 1838. Skibet medførte Mykerinos pragtfulde basaltsarkofag, der blev fundet af oberst Howard Vyse i 1837 i kongens pyramide i Giza; den blev herefter sendt af Vyse med *Beatrice* til England, hvorefter *Beatrice* forliste.

Hvis nogen kan finde *Beatrice*, så må det være Ballard.

'For the Record', *Kmt* 19/3, 2008, s.15.

Hellig vinfabrik fundet

"To vinpresser dateret tilbage til cirka år 364-378 er fundet i Egypten nær Mount Moses (Sinai Bjerg) og menes at være en del af områdets første produktion af hellig vin. Arkæologerne forventer at finde flere vinpresser i området og dermed yderligere bevis for, at der på dette sted var en større vinindustri i gang, der blandt andet eksporterede hellig vin til kristne i andre dele af verden."

Sakset fra *Kristeligt Dagblad* 24.06.08.

Verdens ældste Bibel på nettet

Det ældste eksisterende eksemplar af Bibelen er nu delvis tilgængeligt på nettet. Det drejer sig om Codex Sinaiticus (CS), det ældste Bibelfragment der kendes. CS stammer fra ca. 350 og blev fundet for 150 år siden i det store græsk-ortodokse kloster, St. Katharina, på Sinai – heraf navnet. CS er skrevet på græsk og indeholder dele af Gamle Testamente og hele Nye Testamente. Netudgaven skulle være oversat til både engelsk og tysk, og det er universitetet i Leipzig, der står for projektet. Teksten udgives i etaper og arbejdet forventes

færdigt i begyndelsen af juni 2009. CS-projektet kan findes på www.codex-sinaiticus.net

Nanna Schelde, *Kristeligt Dagblad*, 25.07.08.

Cleos parfume genopfundet

Post Standard 03.06.08 skriver følgende: En ny duft, kaldet "Nenufar", udtænkt af det britiske parfumefirma, Scents of Time, (www.scentsoftime.co.uk) er på markedet. Parfumen er sammensat af duftstoffer fra blå lotus, med toner af muskat, angelika, patchuli, heliotrop og mandel. Prisen er mildest talt ikke for den gennemsnitlige ægyptologistuderende. [Som i så mange andre tilfælde, hvor parfumer markedsføres pakket ind i romantiske historier fra oldtiden, er der ikke historisk belæg for denne duft, selv om nogle af ingredienserne var kendt i oldtiden. Men den dufter sikkert dejligt... Nenufar er afledt fra en tidlig arabisk betegnelse for vandplanter, hvoraf den ægyptiske lotus er en. LM]
'For the Record', *Kmt* 19/2, 2008, s.9.

Zahi Hawass

Zahi Hawass er blevet tildelt Æresordenen af Kommandørrang af den italienske præsident, Giorgio Napolitano. Ordenen blev formelt overrakt Hawass af den italienske ambassadør, Claudio Pacifico, ved en ceremoni holdt på den italienske ambassade i Cairo. Hawass fik ordenen for sin støtte til det ægyptisk-italienske samarbejde – ikke bare ved udgravninger men også ved museumsarbejde.
'Nile Currents', *Kmt* 19/3, 2008, s.8.

Godt nyt!

Fra 1. december har det været muligt at rejse mellem større turiststeder i Ægypten (f.eks. Luxor og Esna, Edfu, Kom Ombo, Dendara og Abydos) mellem 06.00 og 18.00 uden konvoj. Dette burde også gælde for kørsel mellem Hurghada og Luxor. Dvs at man kan undgå "Hurghada-stimen", og man kan nu tilbringe det meste af en dag i Abydos. (LM fra EEF).

DET SÆRE HJØRNE

Den Skibbrudne Sømand – nu som ...

I Cairo åbnede en udstilling, oprindelig fra Milano, om Victor Lorets arbejder i Kongernes Dal og Saqqara med udgravningsnoter, fotos og journaler. I forbindelse med åbningen blev der, udover foredrag, opført en version af *Den Skibbrudne Sømand* ... som opera i Cairo Opera House komplet med kor og fuldt orkester [det gad jeg godt ha' set. AL].
'Nile Currents', *Kmt* 19/3, 2008, s.8.

Big Brother, Zahi Hawass, is watching you

Nu skal der videoovervågning, infrarød stråling og høje hegn om pyramiderne og sfinxen. Turisterne, de små pus, skal ikke længere generes af gadesælgere og andre svindlere, når de besøger pyramiderne. "Stedet var som en zoologisk have førhen. For fremtiden beskytter vi både turisterne og de ældgamle monumenter," siger den ægyptiske chefarkæolog Zahi Hawass. Dette tiltag kan på den anden side komme pyramideklatrerne på tværs. Men det var måske slet ikke så galt.

Kristeligt Dagblad, 13.08.08, ritzau/AP.

RETTELSE

I forrige nummer fortalte jeg, at Japan har ydet et lån på \$300 millioner til bygningen af det nye Grand Egyptian Museum. Jeg fik imidlertid ikke nævnt, at det drejede sig om et såkaldt *soft loan*. Det betyder, at långiverne populært sagt ikke regner med at få pengene tilbage. Pænt af japanerne.

annette@lerstrup.dk

BØGER KORT

Siden Judasevangeliet blev genopdaget og publiceret i 2006 (se Paul John Frandsen, *Papyrus* 26/1, 2006, s.34-43), er der udkommet en lille håndfuld bøger om emnet:

- *The Gospel of Judas: Critical Edition*, red. Rodolphe Kasser, Marvin Meyer og Gregor Wurst; Washington DC, 2007 (i en allerede 2. 'kristisk' udgave) med kommenteret oversættelse og artikler om fundet/opdagelsen af manuskriptet, fremstillingen af Judas og evangeliets kristne målgruppe.
- Bart Ehrman, *Lost Gospel of Judas Iscariot*, Oxford Univ. Press, 2006. Klar og med historisk autoritet.
- Elaine Pagels og Karen King, *Reading Judas: The Gospel of Judas and the Shaping of Christianity*, Penguin, 2007. Forfatterne mener bla., at tekstens formål var kritik af martyrkult.
- Marvin Meyer, *Judas: The Definitive Collection of Gospels and Legends about the Infamous Apostle of Jesus*, Harper 2007. Her ledsages oversættelsen af Judas af andre enestående tekster fra 2. og 3. årh., der nytænker Judas samt andre "forræder"-fortællinger fra oldtiden.
- April DeConick, *The Thirteenth Apostle: What the Gospel of Judas Really Says*, Continuum, 2007. Hun mener at Jesus afslører Judas som en dæmonisk tjener af den onde verdenshersker [i gnostisk forstand].
- Kongresbogen fra den første Internationale Kongres om emnet er allerede i trykken: *L'Évangile de Judas: le contexte historique et littéraire d'un nouvel apocryphe*, red. Madeline Scopello, Brill, Leiden.
- David Frankfurter, 'An Historians View of the 'Gospel of Judas'', *Near Eastern Archaeology*, 70/3, 2007, s.175.

Frøen

*men
i mit sted
en frø hvilende
på papyri sejlede
langs bredden af Nilen
mens mit navn skriver sig
over stenene i et hemmeligt
kammer, dronningens navn og
dronningens hånd har skrevet under
i hendes sted en skriver hvilende under ø*

WWW

Mindeskriftet for William Murnane, der døde i 2000, er tilgængeligt (i PDF) på <http://history.memphis.edu/murnane>. Murnane er vel nok mest alment kendt for sin formidable *Penguin Guide to Ancient Egypt*. [Mit eksemplar er i hvert fald godt brugt, svedpletet og fuldt af noter og kommentarer. AL]
'Notes and News', *Eg. Arch.* 32, 2008, s.14.
Ved at google på "William Murnane" kan man bla. læse en nekrolog af Nigel Strudwick.

Første fase af Oxford Expedition to Egypt (OEE)s database over div. scener fra Gamle Riges grave er nu tilgængelig online på www.oxfordexpeditiontoegypt.com. Det gælder også blokke i museer og private samlinger.

www.townswebarchiving.com har registreret mere end 14.000 negativer fra EES's udgravninger i Ægypten og Sudan mellem 1880'erne og 1940'erne.
'The Lucy Gura Project', *Eg. Arch.* 32, 2008, s.40.

Boganmeldelser

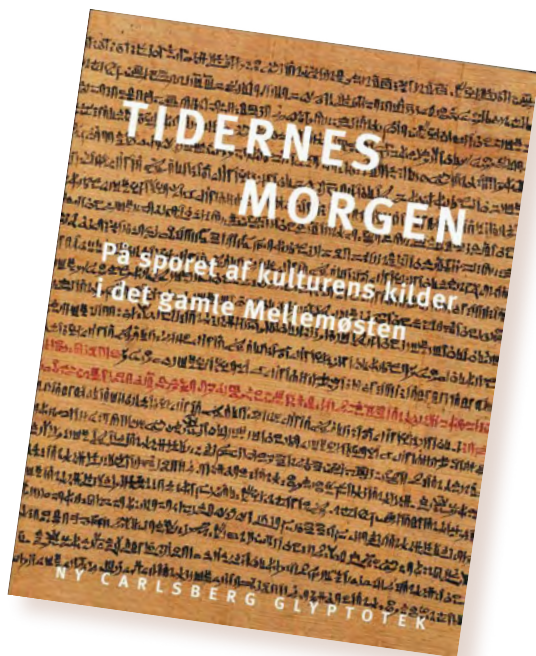
Lise
Manniche

Tidernes morgen. På sporet af kulturens kilder i det gamle Mellemøsten

Red. Flemming Friberg og
Mogens Jørgensen

Ny Carlsberg Glyptotek 2008
214 s. m. ill. 150 kr.

Dette er ikke en anmeldelse i gængs forstand, da undertegnede er en af de mange forfattere til dette festskrift i anledning af 125-året for begyndelsen til ægyptologi¹ og assyriologi² i Danmark. Men det ville være svært at finde en uvildig anmelder, da så godt som

alle relevante personer (assyriologer, ægyptologer og nærorientalske arkæologer) er bidragydere! Dette er derfor blot tænkt som en kort præsentation af bogen, der sælges i Glyptotekets boghandel.

Emnet er verden i antikken, specielt koncentreret om Ægypten og Mesopotamien, som var de to områder, der var af særlig interesse for den, festskriftet er dedikeret til: Valdemar Schmidt (1836-1925). VS var rådgiver for Bryggeren, og det er resultatet af hans adskillige indkøbsrejser til Cairo, der gør, at vi har antiksamlinger på Ny Carlsberg Glyptotek.

Ud over det geografiske har bogen ikke noget specifik tema. Oplægget var mere eller mindre at skrive om noget, der interesserede os lige på dette tidspunkt. Den viser dermed eksempler på fagenes spændvidde, og samtidig demonstrerer listen over forfatterne også, hvem der – på forskellige præmisser – har haft det privilegium at kunne fortsætte i deres niche. I de forgange årtier har der været mange andre, hvis entusiasme er bukket under for de uhyre begrænsede overlevelseshemmeligheder. Bogen er smukt trykt og fyldigt illustreret med billeder i s/hv og farve.

- 1 Se T. Holm-Rasmussen, 'Valdemar Schmidt. Danmarks første ægyptolog', *Papyrus* 25/2, 2005, s.26-33.
- 2 J. Flygare, 'Assyriologiens historie i Danmark', *Papyrus* 26/1, 2006, s.28-33 (NB: artiklen ligger i sin helhed (med fodnoter) på www.daes.dk).

Anne Haslund Hansen

Antiksamlingen. Ægyptere

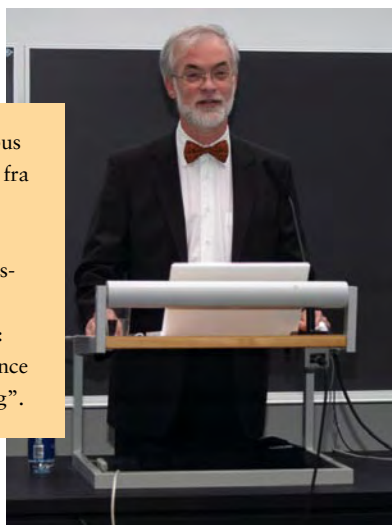
Nationalmuseets vejledninger 2008
101 s. m. ill. 58 kr.

Bogen i smalt format giver en introduktion til det gamle Ægypten med den ægyptiske samling på Nationalmuseet som indfaldsvinkel. Den er opdelt tematisk og følger dermed samlingens opstilling. Teksten er letlæselig og oplysende. Efter en kort gennemgang af et emne (guder, kongen, dagligliv, dødetro, hieroglyffer etc.) følger en præsentation af udvalgte, relevante genstande. De mange nye, glimrende farvefotos bidrager til at sætte fokus på ting, som man måske ikke har bemærket ved et besøg på museet. At vedføje inventarnumre er en god service til specialister – konsekvent angivelse af genstandenes størrelse, især mht skulpturfragmenter, kunne også have været nyttigt. Der afsluttes med et afsnit om den ægyptiske samlingens interessante historie gennem 400 år. Alt i alt en fin lille håndbog.

DÆS' 30 års jubilæum

DÆS' *heb-sed* (30-års regeringsjubilæum på ægyptisk) blev fejret den 22. november med gæsteforelæsning og festbanket for 75 deltagere.

1 Dr Jacobus van Dijk fra universitetet i Groningen holdt forelæsning om "Horemheb: General, Prince Regent, King".

2 Der var lykønskninger til formanden fra Monica Bengtsson fra Isis i Helsingborg.

3 Lise Manniche havde organiseret et jubilæumslotteri, hvor vinderne blev udtrukket af Ibrahim Ramadan fra Atlantis Rejser.

4 Vinderen af førstepræmien, en rejse for to til Ægypten med Atlantis Rejser, overrækkes den af Ibrahim, mens toastmaster Paul John Frandsen ser på.

5 Formanden var rede til at gå i graven...

6 ... men efter sit rituelle *heb-sed*-løb var han klar til at tage endnu en periode på tronen, assisteret af sine tro ministre (bestyrelsen).

Fotos Lise Manniche og Karl Gammelmark.

PAPYRUS

28. årgang nr. 2 2008

**Libyerne i oldtidens Ægypten.
Fra undertrykte naboer til faraoner**
Kim Ryholt

Smenkhkara Resartus
J.R. Harris

Taposiris Magna
Lise Manniche

**Kongeideologi i det ptolemæiske Ægypten.
Farao eller basileus?**
Jan Brix

Ægypten i Indien
Tine Bagh

